

ՆԱՅԻՄԱ.—XVII Դ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ», ١٠٤٥ ١١٦

Թուրք պատմագրության մեջ կարևոր տեղ գրավող Նայիման հայտնի է Հալեբլի-Նայիմա-Մուստաֆա-էֆենդի անունով: Նա եղել է կալսերական պալատի բալթաշիններից*, հետո Կուլաբլի-Ահմեդ փաշայի գիվանում բարտուղարի պաշտոն է վարել և մի շարք այլ պետական ծառայություններից հետո նշանակվել թուրքական պատմության պաշտոնական ատրեդիտ:

Նայիմայի ծննդյան թվականի մասին հիշատակություն չկա: մեռել է Մորայի պատերազմում, Բալիկ-Բադրե բերդում 1127 թ. (1715):

Նայիման դրել է նաև բանաստեղծություններ:

Նայիմայի պատմությունը՝ «Թարիխի Նայիմա» (վեց մեծածախ հատոր) սկսում է հիշրի 1000 թ. և հասնում մինչև 1070 թ. (1591—1659). այսինքն XVI դարի վերջին տասնամյակից մինչև XVII դարի 60-ական թվականները:

Այդ ժամանակամիջոցը զուգահեռում է հզոր Օսմանյան պետության աստիճանական անկմանը, ներքին քայքայմանը (ենիշերիների խռովությունները, Զելալիների, Աբադա-փաշայի ապստամբական շարժումները), Թուրք-պարսկական դաժան պատերազմների, ինչպես նաև Լիբրոպոլում օսմանցիների դրեթե անընդհատ վարած ռազմական գործողությունների տարիներին:

* Բալթաշի էին կոչվում սուլթանական արքունիքի որոշ դասի ծառայողները:

Այդ բոլոր կարևոր գեղերը նախման ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է տարեգրության ձեռք: Նախման ապրանք լինելով իր գրած «Պատմություն» ընդդրված մամանակամիջոցից հետո, չէր կարող անանատես լինել այդ գեղերին (և՛ Վաչագանի վերջին երկու տոմսում): Բայց իրեն պետական պաշտոնական տարեգիր, նա, ամենայն հավանականությամբ, հնարավորություն է ունեցել լայն շտապով օգտվելու սուրբանական արքունիքի և պետական բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերից: Երա մի քանի հիշատակումներից և դրքի սկզբում գետեղված առաջարան հոգիածներից երևում է, որ նախման օգտվել է նաև այլ պատմագիրներից: Այսպես, նա մեջբերումներ ունի Փեղկից* (վրացի հայտնի իշխան Մադրավ-բեյի—Գյուրգի Մոսկաձեի—օսմանյան բանակի սերասքեր չափող փառային ներկայացրած դիմումը պարսիկների դեմ կողմի գետու մասին**): Նախման պատմության մեջ շատ մեջբերումներ կան նաև պատմագիր Քյաթիր-Չելերիի «Ֆեղկեբեյ», որին, ինչպես երևում է, նախման աղյուս է առանձին նշանակություն ունի մասին հու գրում է. «...Շաքի-Խալիֆա անունով հայտնի Քյաթիր-Չելերին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թ. մինչև 1066 թ. և անվանել է «Ֆեղկեբեյ»: Արգարության այն է, որ [«Ֆեղկեբեյ»] իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկարաբանությամբ ղերծ, հիանալի մի պատմություն է»***: Նախման հիշում է նաև Կարա-Չելերի-Չաղե-Արդու-Ալիդ էֆենդիի «պատմությունը» (սկզբից մինչև 1067 թ.) և այլ պատմագիրներ:

Նա հիշատակում և մեծապես գնահատում է նաև արաբական պատմագիրներից մի քանիսին՝ Իրնի-Էրի-Խեղեբի «Աբերդան էլ-Աուլանյա», Շալերի-Իրնի-Աուլանի «Ռադուլ-Մեհադիրը» և այլն:

Պատմության մասին նախման ունի իր դատողությունները: Մենք կրամականանա՞նք այդ երկարաշունչ հատվածներից միայն մի քանի բնորոշ կետերը հիշելով, որոնց մեջ պատմագիրն արտահայտում է իր տեսակետներն առհասարակ պատմագրության մասին: Ընթացողությունը, փաստերի ստուգման, ժողովրդի մեջ տարածված դանազան առասպելներից խուսափելու անհրաժեշտու-

* Փեղկիի ապրել է նախման առաջ, իսկ նրա պատմությունը ընդգրկում է 926-1048 թթ.:

** «Խարիի նախման», հատ. I, էջ 6:

*** Նույն աղբյուր:

թյան և աշխարհի մասին խոսելուց հետո, նա դրում է. «...չպետք է բավականանալ միայն դեպքերը, պատմական անց ու դարձը պատմելով, նման դեպքերի մասին տրված նկարագրություններն առանձին օգտակարություն չեն ներկայացնում... պետք է ժամանակի պահանջի համաձայն պարզաբանել այդ պարի դեկավարների նպատակներն ու ձգտումները, երկիրը կառավարելու նրանց մտորումներն ու խորհուրդները, պարզաբանել ձևեր լերված արդյունքները, թշնամու հետ տեղի ունեցած կռիվների և հաշտությունների ընթացքում հաղթության կամ պարտության պատճառներն ու հիմունքները: Այս բոլորը ըստ արժանավույն ստուգելուց հետո միայն պատմել և բացատրել, որպեսզի հետագա ժամանակներում, կարողացողները կարողանան որոշ օգուտ և փորձառություն ձևեր բերել: Այս պայմաններից զուրկ պարզ պատմություններն ոչնչով չեն տարբերվում «Համալս-Նամեյից»: Հետո Նալիման շեշտում է նաև պատմագրի լեզվի և ոճի պարզ և հասկանալի լինելու անհրաժեշտությունը, — որից դժբախտաբար ինքն էլ զուրկ է: Արդարև Հալեբի-Նալիման իր պատմության մեջ կարողացել է որոշ չափով հեռանալ թուրք պատմագիրներին հատուկ սոսկ պատմելու, նկարագրելու և հաճախ գովելու և փառաբանելու դերից: Նա իր պատմության մեջ որոշ չափով տեղ է տալիս երևույթների պատմական լուսարանության և երբեմն նաև քննադատական մոմենտներին այնքանով, որքանով թույլ են տալիս սուլթանական Խուրրիայի միահեծան իշխանության, ֆեոդալական կարգերի և իսլամական կրոնական ֆանատիզմի պայմանները:

Նալիմայից մեր թարգմանած հատվածները այդ մասին տալիս են որոշ պատկերացում: «Թարիխի Նալիման» սուլագրվել է Ստամբուլում և ունեցել է մի քանի հրատարակություն: Մեր ձեռք տակ է նրա երրորդ հրատարակությունը, որը լույս է տեսել 1238 թ. (1822) «Պետական տպարանում»: Տպագրությունը կառարված է բավականին խնամքով:

* * *

Նալիման, իր ին պատմագիր, գնահատվում է նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության կողմից: Այսպես, «Թարիհ»-ը Նալիմային տալիս է հետևյալ գնահատականը՝

* «Թարիխի Նալիման», հտտ. I, էջ 7:

«Սամանյան պատմագիրներինց ամենից ավելի ուշագրություն արժանի դեմքը Մուստաֆա Նալիմա-էֆենդին է։ Շուրի թուրքերինց սերող այս անձնավորությունը ծնվել է XVII դարի երկրորդ կեսին և մեռել 1715 թ.։ Նալիմա-էֆենդու պատմությունն ընդգրկում է XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսը տեղի ունեցած դեպքերը։ Երբի լեզուն պարզ է, հեղափոխված զեպրերը լավ է հասկացել և լավ էլ պատմում է. ցուցարկելով զրանք կենդանացնելու կարողություն. դեպքերի հաջորդականությունը աշխատում է բացատրել, ուշագրության արժանի դեպքերի մասին ընդհանուր խորհրդածություններ է անում. նկարագրվող զեպրերի առաջացման պատճառները որոշ չափով քննադատության է ենթարկում։ Մի խոսքով Թարիֆի Նալիման բավականին մոտեցել է ժամանակակից պատմագրության մեթոդներին։ Մինչև օրս օգտակարություն կարողացվող երկերից է»։

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՏԻՐԱ»

1008 թվականի (1599) զեպրերից

Վրաստանի իշխաններից Սիմոնի գերությունը վանի
էմիր-ույ-Յուսեփա Ջաֆեր փաշայի ձեռքով

Վրաստանի իշխանները իրենց, թեև արտաբուստ, փաղիշահական ֆերմանին հպատակ էին ցույց տալիս, սակայն իրականում նրանց նպատակն ապստամբությունն էր։ Դրանցից մեկը՝ ուխտադրուժ Սիմոնը, խախտելով պայմանագրությունը և մեծ խռովություն առաջացնելով՝ անսպասելի կերպով զբաղել էր Դորիի բերդը և մասամբ ավերել։ Թափրիկի և Վանի էմիր-ույ-Յուսեփա Ջաֆեր փաշան, Աստուծո կամքով, նրան [Սիմոնին] դերի վերցրեց։ Վրաստանի բերքից Ալեքսանդրե խանի գլուխը կտրեց, նրա որդիներին բռնեց և Սեմոնի հետ միասին սույն թվի Բեյ-ուլ-Վիլե ամսին ուղարկեց փաղիշահի դերգահը։ [Սիմոնը] բանտարկվեց եղի-Կուլեում** և որոշ ժամանակ անց ընդունեց խալափական կրոնը։ Մեծագույն Սուլթան Ահմեդ*** խանի ժամանակ՝ Վերոհիշյալ Սիմոնը Եդիպուլեում բանտարկված ժամանակ դրել է հետևյալ բանյակը.

* Tarih. III, sah. 152.

** Եդի-կուլե՝ Սասնաբուլի Ասիական մասում հին բերդ է։

*** Սուլթան Ահմեդ -- 1012--1026 թթ. (1603--1617)։

Ու տ ա ն ն ա լ ի ու Ր (ն ա զ մ)

Եւստի կողմից եկեղեցի կողոպուտի,
ժողովրդի աշխուժ զբա համար փուշ դարձաւ.
Թե՛ն պետք էր ինձ ձի և ուղտ բռններով,
Աստուծո փառք լինի, որ թեթևսլէն եղաւ:

Հյուսիս—Պիլերիի՛ պատասխանը

Դու Գորիի մի բերդը գրավեցիր, իսկ հիմա
Տե՛ս, եղի-կուլեում՝ բերդապահ
(զիդդար) դարձար:

(Երաբիտի—Նաշիմառ, հատ. 1, էջ, 236)

Ջելալինեւի² սկզբնական կտայր և սեկանների* խմբի
պետերից մեկի Աբդուլ-Հալիմ Կարա-Յազըչիի երևան գալը

Իսլամական բանակը քաջերիների բաղմամբով քաղաքներ ու
հանրային շինություններ հողին հաճախեցրեց: Երբ բանակի
մյուս մասը [Ռումելիում] գնացել էր էնգերուսի նվիրական պա-
տերազմին մասնակցելու, անգլիտակից թուրքերից և խաժարամիտ
քրդերից կազմված ավաղակախմբեր էին երևան եկել, որոնք սկսել
էին դավաճանել և աղստամբյուն բարձրացնել: Սեկանների
վաշտի պետը՝ Աբդուլ-Հալիմը*, Կարա-Յազըչի կոչվող ավաղակ-
ների գլուխն անցած ասլուսամբյուն զորշ էր բարձրացրել
ընդդեմ Օսմանյան պետության: Սկզբում Հալիի բնակրեչիի պաշ-
տոնը փարոզ և 1007 թ. (1593) Անադոլուի քննիչ նշանակված
Հյուսեին փաշայի կատարած բռնությունների և աղստամբյու-
նյան սլաուճաւով, կայսերական ֆերմանով նրա [Հյուսեին փաշ-
այի] դեմ ուղարկվեց Կարամանի տուրքահաւարը՝ Մահմուդ-
Չափուշը, որն Արսարայի մոտ մի երկու ժամ կովելուց հետո սրա-
տըվեց և վերադարձավ Կոնիա... Հետո ավաղակների դեմ ուղարկվեց
Սինան փաշայի ուղին—Մուհամմեդ փաշան: Հյուսեին փաշան
զրանից վախենալով՝ փախավ և ուղստանեց Կարա-Յազըչիի

* Սեկան — ենիշերիական զորքի մի մասը:

** Աբդուլ-Հալիմ՝ սեկանների պետը, որը Քաշ-Օվաշի պատերազմից
փախչելու համար մահվան էր դատապարտված Զդալե-Չադե փաշայի կողմից:

մոտ: Երկուսն էլ պաշարվում են իրենց ապաստանած բերդում: Սու-
համմեզ փաշան Կարա-Յազըջին տուջարկում է սանջակի լե-
յությունը, այն պայմանով, որ իրեն հանձնի Հյուսեին փաշա-
յին: Կարա-Յազըջին բերդից ներքև է գցում Հյուսեին փաշային:
Ավագակապես նշանակվում է Ամասիայի սանջակբեյի, իսկ Հյու-
սեին փաշային առնում են Ստամբուլ, կտրում ուտքերն ու ձեռքերը
և բռնակիր ձիու վրա դրած ման ածում փողոցից-փողոց: Հետո
սուրբչներին օրինակ շուլա համար՝ կախում են: Հետագայում
Կարա-Յազըջին նորից է ապստամբվում, սակայն պարտվում է, և
ներման արժանանալով՝ ստանում Չորումի սանջակը...

Պատմագիր Նալման, հենվելով Հասան բեյ-Ջադեի տված տեղեկության
վրա, ասում է՝ «Ավագակապես Կարա-Յազըջի ներման արժանանալու համար
հիմք է հանդիսացել պետական կարևոր անձնավորություններից մեկի Չելեբի-Կա-
զիի միջնորդությունն ու երախտությունը՝ անույն ձեռագրված կաշառի փո-
խարեն: Սակայն Կարա-Յազըջին բիշանց նորից է ապստամբվում և պարտու-
թյան մատնում էր դեմ ուղարկված խոշոր ուժերին...

Նալման ասում է՝ «...Կայսերիի (Կեսարիայ) զաշում ավագանների խում-
բը զորա և կազմ բանակի դեմ: Ջելայի գինվորները մոտ 20 հազար հոգի էին:
Պատերազմը շատ կատաղի եղավ: Հաջի-Մբրահիմ փաշան դարավեց: Ջելայի
գինվորներն իրենց սրերը բաշած գետին թափեցին: 15-ի շափ շորքաջիների՝ և
հազարից ավելի նիկեիների, Գրանից բացի բերդում եղած տղամարդկանց մեծ
մասը սպանվեց ավագանների ձեռքով:

Գրանից հետո Կարա-Յազըջին ինքնիշխան է դառնում և ֆեոդալների տալիս:
Նալման մեջ է բերում նրա ֆեոդալներից մեկը:

Կարա-Յազըջիի հրամանք**

«Այս նախնական հրամանք բերում է Կայսերիի բնակիչներին
Մուհամմեզ անունով մեկը, որը՝ Աստուծո սղորմությամբ, Օսման-
յան պետության Սերդար՝ Հաջի-Իբրահիմ փաշայի պարտություն
[կրած] պատերազմում, կատարյալ անկեղծությամբ հողատակություն
ցույց տալու համար, նրան) լրիվ տեսակի աուրբիլից և պարտ-
քերից ազատել եմ և ներում շնորհել: Այս կայսերական հրովար-
տակը նրան տվի և հրամայեցի, որ օսմանցիների իշխանու-
թյունը այս կողմերում բուրբուրի վերջացած է և սուլթանությունը
անմիճելի կերպով ինձ է հանձնված: Իմ կողմից արված [սույն]
հրամանի և հրովարտակի համաձայն, նա ազատված և ներված

* Չորբաջի — Լեռնի բնակիչների քանակում վաշտապետ:

** Բեազըում գործ է ածված «հյուսմ» բառը:

լինելով, ոչ մի սուրբ և վճար չսկսեց և պահանջվեց նրանից. ով չի հոլանդականի սույն հրամանին՝ կողմնակից չէր և փոխարին ֆերմանը ստանալով պետք է փախչել նրա փաղիշահակահ րովանդակաթխան համարմանը Իրված է 1009 թ. Ռեյ-ու-էփիլիի կեսին:

Եսթիմայի պատմության հարցի վերաբերյալ արված տեղեկություններից պարզվում է, որ Բաղդատի բնակչության Հասան փաշան ուղարկվում է Կարա-Յազըրի գետ, որը վերջինի հետ բախվում է էլիթանում: Ջելալիներից կոտորվում է 20 հազար մարդ, Կարա-Յազըրին փախչում է զեպի Ջանիկի ունեակը և այնտեղ էլ մեռնում է: Կարա-Յազըրի ապստամբական գործը շարունակում է նրա Երաչր՝ Գելի-Հասանը, որն իր շուրջը հավաքելով մի քանի այլ ապստամբ ազադակապետի՝ իսկ նրա բազմաթիվ զինվորներով, շարունակում է կռվել Հասան փաշայի դեմ, կատարելով անսահման կոտորած, թալան և ապանություններ: Կռիվներից մեկում Հասան փաշան սպանվում է: Կռիվում առում է ... Գելի-Հասանը հեշտությամբ իրականացնելով իր ապստամբները, անիծյալ զինվորներով շարունակում էր կոտորած և թալանել Անագուրի վիլայեթները: Հետո նրա ձեռքն են անցնում նույն Հասան փաշայի հարստությունները... Երկրորդ վահանով իսկ մահուց, չուսան և այլ թանկագին ազդեցություններ թողնելով լավում և բաժանում էին իրար մեջ:

Եսթիման 1012 թ. (1603) զեպերի շարքում տալիս է Ջելալիների շարժման վերջին շրջանը: Հետագայում ընդարձակվող այս ապստամբական շարժման առումն առնել հնարավոր չլինելով, կեղծ հերման կարգով, Գելի-Հասանին հաղապանում և շնորհում են Թոնիայի էլիթները: Գելի-Հասանը ջրում է իր բանակը, անցնում Ռոսելի, ապա Բելդրադ, մտնում Սերգար Կարա-Մուհամեդ փաշայի տրամադրության տակ, նրա անսահման զորքի խոնք հետևում է ասելով՝ «ես ազադակապետի հետ միասին կռվի չեմ գնում»: Հետո Գելի-Հասանը շարունակում է իր շարադարձությունները Բոսնիայի ժողովրդի հանդեպ: Վերջում, վախենալով տեղական ժողովրդից, փախչում է զեպի Բելդրադ և այնտեղ ապանվում: Ստամբուլից արված ֆելիվալով Սալայի Անագուրում Ջելալիների շարժումը շարունակվում է Բելդրադի վրա: Եւրեան ևս պալիս նոր ապստամբական խմբեր՝ Կայնե-դեր-Ողլու, Կարա-Սելիգ, Սելկան-Գերվիչ, Յուսուֆ փաշա, Գելի-Գերվիչ, Բել-Հադե, Առնապուտ-Հասան, Կում-Կափուլու Ահմեդ Բեյ և այլն և այլն: Այս քաղաքային և բազմաթիվ ապստամբական խմբերի թվում ամենակատաղի և ամենահեղինակավորը՝ Ջանիսար-Ողլու-Ալի Բեյն էր: Եսթիման հիշում է հետևյալ բնորոշ զեպերը՝ «Այս ազադակապետը (Հանվուր-Ողլին)՝ միանալով այլ ազադակապետների հետ, սլաշարում է Եամը (Գամաշուր) և ստիպում նրա վալիին՝ միանալ իրեն: Հետո «անկախություն» է հայտարարում, իր անունով խուլբե կարգով տալիս, փող կտրում և... գաշինը կապում Տափանաչի մեծ Դուրսի հետ, Առնապուտ և ման գաշիններ կերպով գործին Եվրոպական այլ պետությունների հետ:

* Նույնը՝ Ուրբաթի և Եսթիմանի նամակների ժամանակ կարգադրված ազդեցություն, որի մեջ հիշվում է խալիֆայի անունը:

1916 թ. մեծ ուժերով Անադոլոսի ազատամարտի զինւորական խմբերը Մուրադ փաշան, Սա մի բանի կտտաղի և արյունալի կռիւներէն հետո վերջապէս բախվում է Ջանփուլադ-Օղլու հետ, շարժում երա բանակից 26 հազար մարդ և փախուստի մատնում երան։ Ջանփուլադ-Օղլին զենում է դեպի Հալեպ, կողոպտում բազարը, բայց հետ աշնտեղից էլ է փախչում, վախենալով տեղական ժողովրդից։ Մուրադ փաշային հաջողվում է շատ մեծ դժվարութիւններով ոչնչացնել ավազակախմբերը։ Ըստ պատմագիրների լաված տեղեկութիւնների, Մուրադ փաշան Անտիոքում ոչնչացրել է 60—100 հազար մարդ...

Պատմագիրն ասում է, որ փաշան ստացաւ «հոր փորձա տետեր, որովհետեւ եւս սպանած ավազակների գիտկները թագում էր փոքրի սոված հորերում։

* * *

«Անլալիների» վերաբերող նյութերը նախմտյի «պատմութեան» մէջ արժան են խիստ մանրամասն և ըստ տարիների։ Մենք նպատակահարմար համարեցինք ոչ ոք բոլորը ի մի հաժարել և սակ կրճատ ձեռք, պատկանելով պատմագրի ոճն ու մտանցումը։

(«Թարգմանի—Կալիմա», հատ. I, էջ 231—234, 245—246, 294—296)։

* * *

«Անլալի սահմաններում» խռովութիւնները սկիզբը» և «Եւան առաջանում է քեզի թափրից՝ Քուրդ-Ղազի բէյը գրդումով» վերնագրերով հաւաքածներում նախման պատմում է Եւան-Արքայի Սամանյան սկստութեան դեմ ձեռնարկած սրատեքադական դործողութիւնների և «զաւազրութիւնների» մասին։ Թափրիցում գանձող թուրքական պահակազորքը շրջակայքում ասպատակութիւններ է անում և կողոպտում։ Սամանյանի իշխողը՝ Քուրդ-Ղազի բէյը փախչում է և ապաստան գտնում Եւան-Արքայի մոտ։ Եւան երան խոնութիւն է շնորհում։ Սամանյանները Ղազի բէյին պաշարում են Կարեն-ձորքը բերդում, բայց երան հաջողվում է փախչել և գնալ Բաղաշան, Եւան-Արքայի մոտ։ Ղազի բէյի գրդումով Եւան 10 հազարանոց բանակով գնում է Թափրիցը գրավելու։ Առիթունում տեղի ունեցած պատերազմում սամանյանները պարտվում են, նախմայի տսելով «բանակի սակավաթիւ լինելու պատճառով»։ Եւան-Արքայան այս հաղթութիւնից հետո շարժվում է Թափրիցի վրա։ Եւս առաջարկում է բերդապահներին հանձնվել, խոստանալով նրանց չլինասել։ Սակայն Եւան իր խոստումը զրմում է, կողոպտում ու թալանում բազարը։

Նախման առում է՝ «...խոստումնալիցում և անգութ Եւան» նրանց [պաշարովածներին] խաբեց, նրանց ունեցվածքն ու հարստութիւնը թալանել տվեց... Թափրիցի կանանց մեծ մասին, իր գզվիլի ասվորութեան համաձայն, ոտներն զարկեց։ Ամեն մեկին պոռակութեան համար որոշ վարձը նշանակել տվեց և մուսուլմանների պատիվը և բարքն օրհանեց...»։

Եւան-Արքայը Թափրիցը գրավելուց հետո մի բանի օր մնում է Չուլհալում (Չուլհալում) և երդերիլի կառավարիչ Չուլիֆիկար խանին մեծ բանակով օգտակում է նախիրեանի փրաւ։ Սա պաշարում է նախիրեանքը Հիտո գալիս է ինքը՝ Եւան, բազարը գրավում է և նորից շարունակում կոտորածն ու թալանը։ Նախման առում է՝ «...ասոր կրգրուալը [Եւան-Արքայը] իրավունք տվեց մի երկու օր լազարում

ազատ շարժվել և բռնություններ կատարել: Նրանք ամեն մի տեղից գրավեցին օսմանցիների ունեցվածքը... մոսուլմանները և բաշիբոշները, ենթարկվեցին միևնույն բռնություններին և սանջանիներին նրանց [կրգրլրաշներին] կատարած շտրագործություններն ամեն սահման անդամ...»:

Այդ ժամանակ մի-երկու սովազակախմբեր, առիթից օգտվելով, գրավում են Որգուբազը, իսկ Ձրաք-Սուլթան աևուլով սովազակապետը գրավում է Ջուլֆան: Ելիջեն և Ջիվանշիրը գրավում են պարսիկների կողմից: Օսմանցիների դիմադրություն անհետևանք է մնում: Նախիջևանի բերդապահները թողնում են բերդը և փախչում Սրևան: Սրևանում Շահից ստացվում է հատուկ նամակ, որով նա իրեն հասուկ գոռոզությունք և մեծախոսությունք հայտնում է, թե նա արդեն գրավել է Քափրիզը և պատրաստվում է գրավել Նախիջևանն ու նրանք: Այնուհետև նա պիտի գրավի իր «Ժառանգական երկիրը»՝ Ագբլեզանը և հետո Գևաջեն և Շիրվանը: Որից հետո՝ ձմեռելու է Ղարաբաղում: Այդ պատճառով առաջարկում է, իզույր դիմադրություն ջուլջ լուալ և հանձնվել: Սրևանում Շահի տեսչարկը չի բնդունվում: Շահ-Աբրահաի նամակը ուղարկում են Ստամբուլ՝ փաղիշահին: Օսմանցիները ձևեռարկում են Սրևանի բերդը ամրապնդելու և չորակայրից օգնական ումեր ստանալու աշխատանքներին:

Նրևանում եմբ բերդի կառուցումը

Այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Շահը պատրաստվում է հարձակվել Նախիջևանի և Սրևանի վրա: Սրևանի սովազախին ու բնակիչները, տեսնելով, որ եթե Նախիջևանի զինվորները թողնեն իրենց բերդը և Սրևանի բերդում սպաստանեն՝ վերջինիս տա-րածությունը անբավարար է գտնում, որոշեցին հարավային կողմից պարսպի պատերին կից՝ իսլամական տների շրջանում, նոր բարձր պատեր կառուցել և այդ տները թողնել իրենց Նախիխին վիճակում... Նրանիք ձեռնարկեցին պարսպի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմից 500 արշին երկարությամբ բարձր պատերի կառուցմանը: Մեծ ջանքերով 15 օրվա ընթացքում, մինչև վեզիրի գալը, նրանք աշխատանքի կեսը կատարեցին: սա Նվեդիրը շինության մնացած մասը բաժանեց ղինվորների խմբերի վրա: Որոնք իրենց անձի պաշտպանության համար ջանքեր չինայեցին, Աստուծո օգնությամբ, դեռ Շահը չէկած, կարողացան ավարտել բերդի վերակառուցման աշխատանքները:

Աջեմի Գանր զալիս և դեպի երևաճ

Ջեմադիյե-ախրրի 11-րդ շարաթ օրը, ստափոտյան երևանի հարավային կողմից երևացին կարմրագլուխների կրգրլրաշներին՝ դրոշակները, այդ ստույգեղի մարդիկ շար ոգիների նման տարածվեցին երևանի դաշտում: Բուն կրգրլրաշները հաղթել 5—6 հազար

մարդ լինելին, նրանցից 3 հազարը, «Թյուլինջի» և «Գյոք-Գուլար» կոչված սովադական ժամրերից էին, մի մասը քրդական խմբերից՝ Քուրդ-Ղազին և Նրա և զրաշրենի Գոջին ու Վասիֆ-էդդինը, Քյոյ-Կարաշին... մի մասը՝ Քուրդ-Ձեյնալ բեյի վաշտը և Ալաշկերտի Կըլբջ բեյը... Շահը բանակի կենտրոնում փառքով և շքեղությամբ շրջապատված, սրնդափողերի հնչյուններով սարսափ էր տարածում։ ջորիների և ուղտերի բազմաթիվությունից շրջակայքը սևին էր տալիս։ Երբ ուրախներն և քանցին պարիսպների մոտ, նրանք կարծում էին թե բերդի ժողովուրդը, Շահի այդ վեհաթյունից սարսափելի ուրախված ճանաչելով իրեն, ստիպված կլինի բերդը հանձնել։ Սակայն իսլամական բանակում կային խելացի և զատուղության տեր մարդիկ, նրանք հասկացան, որ այդ վախի ու սարսափի նշաններն անհիմն էն և դուրի որեւէ նշանակությունից։ Նրանք ուշադրություն չդարձնելով այդ անիմաստ շքեղությանը, բերդում դրված «ալարպա» թնդանոթների կրակոցով հեռվից ողջունեցին պարսիկներին։ Այդ սղվակիների խումբը՝ Միհնեդի բուրդ կոչվող վաշտում հիմնեց շահի վրանը...

(«Թարեխի—Նայիմա», հատ. I, էջ 351—359)։

Պատմագիր Նայիման մանրամասնորեն ապիս է Երևանի պարսպների տակ տեղի ունեցած մարտերի նկարագրությունը («Առաջին մարտ», «Երկրորդ մարտ» և «Երրորդ մարտ» վերնագրերով)։ Այդ կատաղի մարտերի հետևանքով Շահն իր նպատակին չի հասնում և բերդը գրավելու համար ղիմում է խորամանկության։ Ֆախի-Ջավուշ անունով մեկին իբրև պատգամավոր ուղարկում է Երևանցիներին մոտ և փորձում օսմանյան ղեկավարների դեմադրական ոգին խուլացնել։ սակայն ապարդյուն։ Երևանի և Նախիջևանի էմիր-ուլ-Յումերան Շերիֆ-փաշան ղիմում է ուղարկում Ստամբուլ՝ փաղիշահին և օգնություն խնդրում։ Չնայած, Երևանին օգնություն հասցնելու համար հատուկ ֆերմաններ են տրվում, սակայն «ուլթան-Մուհամմեդի»՝ մահման և Սուլթան Ահմեդի** զահակություն պատճառով Երևանին օգնություն հասցնելու հրամանները մնում են անհետևանք։ Պաշարումը տևում է 6 ամիս, պաշարվածները ուժասպառ են լինում։

* Սուլթան Մուհամմեդ III, 1003—1012 թթ. (1593—1603)։

** Սուլթան Ահմեդ I, 1012—1026 թթ. (1603—1617)։

Ռաֆրզիական (Պարսկական) պատերազմի հաջորդ ղեկավար
և Երևանի բերդի գրավումը Շահի կողմից

Շահ-Աբրահամը պաշտոնաթիվ կրեանի բերդը, մի քանի անգամ տեղի ունեցած մարտերից և իր ուղարկած պատգամավորների սուլանությունից հետո, երբ տեսաւ, որ պաշարվածներն անձնատուր լինելու ցանկութիւն չունեն, բոլոր ուժերը իր բազկին տալով, սկսեց զնդակոծել բերդը։ Նա ձանադարձները քանդեց, բերդում եղողների համար կշանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարվածներին թողեց առանց ջրի։ Չնայած պաշարվածները բերդում հորեր և փոսեր փորելով սրոշ շափով իրենց ծարավունքն անաշն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, որովհետև ռաիսթիւնն ասանալու հույսը կտրվեց, պաշարվածներին դրութիւնը ծանրացաւ, բոլոր տակունքները և զինազրական ուժը թուլացաւ։ Ջիւհիջըն ամսին կրկնվող զինվորները քնդհանուր հարձակումով մտան նոր պարիսպները և դրավեցին։ Սլոններներից շատերին գերեցին և մեծ մասին նահատակեցին։ Պաշարման սկզբում եղած 5—6 հազար զինվորներից, չոթ ամսվա ժամանակամիջոցում 1500-ի շափ մարդիկ ընկան մարտում։ Մոտ 500 հոգի մահացան, զինվորների կեսը հակառակվելով թողեց հեռացավ, այնպես որ բանակից մնաց միայն 500 մարդ։ Այս փոքրաթիվ զինվորները անկարող լինելով պաշտպանելու բերդի ընդհանակ սահմանները, հրամայեցին բերդը պաշտպանելուց։ Իսկ մեծաթիվ թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հաղթանակ ձեռք բերել։ Մահարեմ ամսի 10-րդ օրը՝ նրանց սոր օրը լինելով, զգուշացան կռիվներից, որպեսզի հետո սովելի ուժեղացնեն իրենց հարձակումը։ Երբ Շահի զինվորները պաշարվածներին ռաիսթիւնն անդրելու և անձնատուր լինելու կոշ արին, պաշարվածներն ստիպված շնորհ խնդրելով դիմեցին վեղիւրին։ Որոշ նկատառումներով այդ խնդրանքը ընդունվեց։

Պատմագիրը «Շահի Միջլիսի պատկերը» վերնագրով հասվածութիւն կարագրում է Երևանի բերդի գրավումից հետո, Շահ-Աբրահամը գոտու և դաժան վերաբերմունքը ղեկի անձնատուր եղողները։ Շահ իր վրանում ընդունում է իր զինվորների պարագլուխներին։ Այդ մասին նախմտն ասում է՝ «...Ար անկյունում հասարակ կերպով զորքի վրա նստած էր [Շահը, նրա ձախ կողմում]՝ էնվենդ խանի ուղին Իսթենդեր խանը, աջ կողմում՝ Միսնի ուղին՝ Գուրգինը [Գուրգինը], որոնք նստած թափառաշրջիկների նման ժողով էին անում։ Դրանից հետո նստած էր Քուրբիլի բեյերբեյի Ալի փա-

յան, նրանից հետո Քուրդ-Ղազին և նմանները. Ալեքսանդրից հետո՝ Շերիֆ փաշան և այլ զինվորական պարագլուխներ ...այլ անկրոն գոտողը [Շահը] բյաֆիրներին «էհլի-սյուններն»* ժուսուլման-ներից գերազաս էր համարում... հետո նախապես զերի վեր-ցըրած ուլեմաններին գիմելով առաջ՝ «Գուր ֆեթիա եր ալել, որ կրգըլրաշներից մեկի սղանությունը հավատար է 70 բյաֆիրի սպա-նություն» և հետո նրանց ամորձիքներն ու թորերը պատռել տալով սղանեց։

Նաջիման հիշատակում է, որ այդ բոլոր մանրամասնություն-ները նա վերցրել է ղեպերին ականատես նախիջեանի Կադի Զեր-րահ-Զադեի փաղիշահին ներկայացրած գրությունից։

Երևանի գրավումից հետո Շահ-Ալլախար գրավում է նաև Շա-մախին ու Շիրվանը։

Կարսի պաշարումը երևույթի գրավումից հետո և կրգըլրաշների մի շարք շարագործությունները

Հասան-Բեյզադեն գրում է, որ Շահ-Ալլախար Երևանի բերդը պաշարած ժամանակ Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անձնատուր լինե-լով՝ դուրս էր եկել, երբ փաշան ներկայանում է Շահին, որ աղա-նել է տալիս փաշայիս՝ անհուվատարության ամբաստանությունը։ Պաշարման ժամանակ էմիր-Շյունն խանը մի խումբ կրգըլրաշ-զինվորներով ուղարկվում է շրջակայքը նվաճելու և Ալլա-Կալս բերդը գրավելու։ Էմիր-Շյունն խանը պաշարում է Ալլա-Կալան և ինքը բռնությունների հակամեծ լինելով, սկսում է կոտորել ու թա-լանել այդ վայրերը, իսկ հայ ռալաններին ամբողջությամբ քշում է և տանում Իսֆահան... Այդ ժամանակ այս երկրի Ալալ-բեյ՝ Քեհան բեյը, որ Կարսի իշխող Օսման-Աղայի կողմից ուղարկված էր գե-րինեյր բռնելու, բնկնում է էմիր-Շյունեի զինվորների ձեռքը։ Էմիր-Շյունեն նրան ուղարկում է Շահի մոտ։ Շահը նրան՝ «Գուր ֆաթիթի թնդանոթալետն ևս եղել» տեսնով, կապում է թըն-դանոթի բերանին և ղեպի երևան կրակելով պատուռ-պատուռ անում։ Երևանը բռնություններ գրավելուց հետո, օսմանցիներին ազատություն է տալիս, նրանց պաշար և մթերքներ տալով, հա-տուկ կարավանով ուղարկում է Կարս։ Երևանի պարսիկները բոլո-րովին քանդում, դեռնին է հաճախարեցնում և էլալեթը շնորհում

* Էհլի-սյունները կոչվում են Մուհամմեդին և նրա հաջորդներին հա-վատացող և հաճատարիմ ժուսուլմանները, այսինքն սյունեի զավանսներին պատկանողները։

Էմիր-Գյոնե խանին: Շահը այդտեղից ղեր է կենում և իր դորքերով
զնում Կարս, ուղարկում բերդը: Կարսի գործառը կազմված
էր Երևանից եկած և մեծ մասամբ վիրավոր 400 քաղերից.
սրտնք աչեմի հետ կովկաս վարժ լինելով, գուրս եկան Շահի դեմ
և սկսեցին կռվել: «Մոլորյալ» Շահը նրանց լուր ուղարկեց և ասաց՝
«եթե Կարսը գրավեմ, այս անգամ ձեզից ոչ մեկին չպետք է խնու-
յեմ»: Նրան հաջողվեց Կարսը գրավել: Էրզրումի էմիր-ուլ-Ումերա՝
Քյուսեղ-Աեֆեր փաշան նրանց [մուսուլմաններին] ապահովեց պա-
շարով: Շահը նպատակ ունեւր գրավել նաև Ախասխան [Ախալցխան]:
Այդ ժամանակ Ախասխանյի իշխողը Կարակաշ փաշան այնտեղ էր.
և Աստուծո օգնությամբ կարողացավ բերդը պահպանել: 300
աղեմներ ուղարկված էին մի մեծ խանում և հայ ռաջաների
կանանց բռնությունը բերել տալով, զվարճություն էին դադ-
ված: Հայերը դիմեցին Աեֆեր փաշային, որը Երևանից եկած դին-
վորներով հարձակվեց խանի (բարվանսարայի) վրա: Քեթե հրա-
ցանային կռվից հետո, Աեֆեր փաշան տանիքը ծակելով ներս
մտավ և հարբած աղեմներին ամբողջովին կոտորեց ու նրանց
դուխները ուղարկեց Ստամբուլ: Ավելի ուշ, Աեֆեր փաշան և Կա-
րակաշ փաշան, Ջղաթ-Ջաղերի պարտություն կրած կռվում նահա-
տակվեցին: Սակայն «ձեզներում»* գրված է, որ երբ Շահը Երևանի
վրա հաղթություն տարավ, Եերիֆ փաշային պատիվ անելով նրան
Իմամ-Ռիզայի մյուսեվկյուսթյան** պաշտոն տվեց: Սա իր կյանքի
մնացած օրերն անցկացրեց Մեշհեդում: Շահը մյուս պաշարված-
ներին ազատ արձակելով, ասաց՝ «Ով ուզում է, թող իմ նորարը
լինի»: Իրանց Մուհամմեդ փաշային հանձնելով՝ Կաբս ուղարկեց:
Էրզրումի բեյլերլիյին ու Մերզաբը՝ Սաաթլի-Հուսան փաշան, վախ-
ճանված էին, այդ պատճառով բանակը ցրվեց և նոր ձևավորում-
ները հետաձգվեցին հաջորդ տարվան:

(«Բարիխի—Նախիմա», հատ. I, էջ 388—396):

* * *

Նախիման 1613 թ. գեպրեբի շարքում, չարունակում է պարսկական պա-
տերազմի հաջորդ ղեկավարի մանրամասն նկարագրությունը: Իրանի ար-
շավանքի ղեկավար է նշանակվում Ջրգաթ-Ջաղե-Սինան փաշան. «սա ճանապարհ-
հին ուժեր հավաքելով է գրողվում և միայն ձեռքն է հասնում Կարս: Որք օս-
մանյան բանակը հասնում է Եսփիեհան, Շահը հանգստանում էր Քավրեզում:

* «Ձեզներ» — խորք պատմագիր Քյաթիր-Չելեբիի պատմությունը:
** Մյուսեվկյուսթյան — վանքֆեդերի վարչություն, մյուսեվկյե՝ վա-
ղեֆեդերի կառավարիչ:

նայիման ասում է՝ «...որովհետև զյուզերի և բաղարների ույանները նախապես
արտորվել էին, ևրկերը մեացել էր տնայակ, բողցն ու սովը հասել էին ամենա-
ծայրահեղ աստիճանի...»։ Զրդալե-Զագեն հրաժարվելով Շահի հետապնդումից,
բաշխում է զեպի Վան և յստեղ նա իր մոտ է հրավիրում բուրդ քեշերին, նրանց
հետ միություն կազմելու։ Նայտակով։ Շահ-Աբրահան Ալլահվերդի խանին մեծ
ուժով ուղարկում է Զրդալե-Զագեն-Ախնան փաշայի գեմ։ Պարսիկները պաշարում
են Վանը, փաշան բաժարար ուժեր չօժենալով, նախկին Վանա լճի վրայով փախ-
յում է զեպի Աղիլջեաղ և այնտեղից շտապում Երզրում։ Շահն խմանալով փաշայի
փախուստը, Վանի բերդի պաշարումը վերացնում է և բաշխում զեպի Թավրիզ։

1014 թ. Ախնան փաշան հոր ուժերով արշավանքի է ելնում։ Սայմաստի և հույի
չրքանում տեղի ունեցած կռվում կրկնվաշինը պարտվում են, բայց հետո, Եր-
սամանցիները կրկնվաշիններին հետապնդելով շատ առաջ են գնում, պարսիկները
կորում են նրանց հաճանքի ճանապարհը։ Օսմանցիները շարաշար պարտության են
մատնվում, Զրդալե-Զագեն-Ախնան փաշան ստեղծված հորից բաշխում է զեպի Վան։

* * *

1019 թ. (1610) գարնանը Զեյաշինի լճի ոչնչացման գործում հայտնի դարձած
Մուրադ փաշան, Սևրդարի պաշտոնով և մեծ ուժերով գնում է զեպի Թավրիզ։ Քա-
ղաքը բոլորովին դատարկված և զրեկն տվերակ վիճակումն էր, նայիման գրում է.
«...Բալամական գինվորները մեացած շներեթ և բանդեցին ու ուրեցին», դրանից
հետո Սևրդարը հատուկ նամակով գիմում է Շահ-Աբրահան, ու հայտնում, որ նա
Շահ-Իսմայիլ II ժամանակ կերված պայմանագրեր խախտել է։ Շահն իր եա-
մակում հայտնում է՝

«...ձեր սահմանի վրա եղող իշխանները, մեր վտանալկան-
ների ապրանքների վրա աշր ունենալով, մի քանիսին սպանել են։
Այս մասին բողմիցս հայտնել ենք փաղիշահին, սակայն նա բոլոր-
րովին ուշադրություն չի դարձրել, շնայած որ սուլթանական նա-
մուսը դրան չպետք է հանդուրժեր։ Աստուծո կարգադրությամբ, մենք
գրավեցինք մեր ժառանգական կալվածները հանդիսացող երկրե-
րը։ Թաթարական ղեկավորները պարժանքի առարկա են։ Թաթարու-
կան ղեկավարները՝ Իսլամ-Կիլիսյու և Ղադի-Կիլիսյու, Շիրվանի վրա
գինվոր տանելով, կրկնվաշինների գեմ մղած կռվում պարտվել են,
խակ խաները իրենք գերի էին բնկել։ Հիմա եթև հորից դան, դարձ-
յալ իրենց արժանի պատիժները կստանան։ Այ-Օսմանի փաղիշահ-
ների ուժը, հարստությունը և բանակի մեծաթիվ չինելը մեզ հայտնի
է։ Սակայն մեր զաղինները տաջենորդվելով նվիրական Շարիաթի
ցուցմունքներով, բոլորովին շեն սարսափում ձեր դորրի շատու-
թյունից։ Նորին Վեհափառություն սուլթան Ալուլեյիման խանի,
իմ հանգուցյալ պապ՝ Շահ-Թահմասրի հետ կնքած պայմանագրի
համաձայն սահմաններն որոշելու կարելիություն զեպրում, ես ևր-

ջանիկ փաղիշա՛հի մեկ կույն եմ, եթե մարդը թշնամության մեջ
ուժեղ չլինի, նրա բարեկամությանն էլ չի կարելի փոփոխել: Մեր
բարեկամությունը կտեսնենք: Այնպես որ, եթե համաձայն չեմ, աչդ
զեպրում թող տեղի ունենա նախախնամություն կարգադրածը,
վնասելամ:

ՄԼՃ Արդար Գործող փաշայի պատասխանը

«...Դուք հայտնում եք, թե թաթարական դինվորները պարծան-
քի առարկա են: Թաթարները փողիշահի այլ կույների նման են: Եթե
նրանց խաները դեղի են բնկել, դա նախախնամության կարգա-
դրությունն է, մի տեղում հաղթվողը, մի ուրիշ անգամ հաղթող կհան-
դիսանա: Եթե ձեր կողմից զևրի բնկածներին հաշվենք, բացի ավե-
յորդ երկարաբանությունից, ամոթի առաքիա կլինի: Այնպես որ,
եթե դուք ձեռք քաշեք երջանիկ փաղիշահի խուժրեն կարգացված
երկրներից, աչդ զեպրում, ես էլ փաղիշահի մի հավատարիմ կույր
լինելով, հույս ունեմ, որ խոսքս կբեղունվի: մեր միջև խաղաղություն
և ապահովություն ստեղծելու ջանքերը զործ դնելով, ըստ առաքնույն
սահմաններն օրոշելուց հետո, ես կհեռանամ: Բուլամական գինվոր-
ները տարիներ շարունակ այս կողմերում են: Ճեղքում ե նախա-
խնամության կարգադրությամբ հաջողության հասնելու համար զործ
են դնում ամեն տեսակ ջանքեր: Բարձրյայն Աստուծո ոգոր-
մություններ՝ յրեթանդիլ լինելն անհրաժեշտ է: Սրանից առաջ Շահի
ուզարկած նամակով, Շեմսեղղին-Մուհամմեդ սղան եկել
և գիմելով Մուրադ փաշային խոսել էր հաշտության մասին:
Նրա հետ միասին հայրնդդին-Չավուշը բերել էր պատասխան-
նամակը: Մոտ մի տարի է անցել, բայց պատասխան դեռ չի
ստացվել: Սուլթան Մուրադ խանի ժամանակ մեր տիրացած
երկրներն ազատելու համար, երբ ես Ջեմադիչեյ-ախրրի 20-րդ օրը
մեծաթիվ դինվորներով էլդրում եկա, վերոհիշյալ Մուհամմեդ
սղան և հայրնդդին-Չավուշն եկան և հանձնեղին իրենց հետ բե-
րած արքայական [Շահական] նամակը, որի մեջ ասված էր,
որ զաշնագիրը խախտելու պատճառ է հանդիսացել սահմանի վրա
դանվող իշխողների կողմից ձեր վաճառականների ապրանքների
զրավումն ու հափշտակությունը: Երկուստեք խոսքերն երկարում և
շարունակվում են: զուր ցանկություն ունեք հաշտության գործը
զլուխ բերել, անցյալը մոռանալ և նախորդ սուլթանների ժամանակ
բնդունվածի հիման վրա խաղաղություն կնքել: Այնքան ժամանակ:

որքան որ Սուլթան Մուրադ խանի օրոք նվաճված Երկրները գտնը-
վում են այն կողմը, պարզ է, որ «անցյալը ոլետք է մոռանալու»
նշանաբանը, փաղիշաճի կողմից համոնոսիան չի կարող արժա-
նանալ, նմե խաղաղություն է քցանկանում, պետք է հանձնեք այն
Երկրները, որտեղ կարգացվում է փաղիշաճի խուճրենք:

Այս բովանդակությամբ պատասխան պրկեց և ուղարկվեց:

(«Թաքիխի—Նալիմա», հատ. II, էջ 84—86):

1019 թ. (1610) ձմռանը նորից Շահի կողմից պատգամավորներ եկան: Շահն
առաջարկում էր հաշտություն կնքել, գրավված վայրերի բերքից տարեկան 200
բևա մետաքս տալու և այդ երկրների վրա փաղիշաճի կողմից մի բնյեթրեյի նշա-
նակելու պայմանով: Մուրադ փաշան չի համաձայնվում և արշավանքի է պատ-
րաստվում, սակայն նրա մրցակիցը՝ Նեուհի փաշան, որը 1020 թ. Մուրադ փա-
շախի մահվանից հետո երան էր ցոխարկել, հակամետ էր Շահ-Աբրաքի հետ հա-
մաձայնություն կնքելու: Նեուհի փաշան իր հետ վերցնելով Շահի պատգամավոր-
ներին և նրանց հետ բերած մեկ տարվա մետաքսը, գալիս է Մոսմբուր 1021 թ.
երկու երկրների միջև կնքվում է խաղաղության դաշնագիր, Սուլթան Սուլեյման-
հանունիի և Շահ-Թահմասի միջև որոշված սահմաններով և տարեկան 200 բևա
մետաքս իբրև տուրք վճարելու պայմանով:

Նալիման տալիս է հաշտության դաշնագրի մանրամասն պայմանները, որոնց
մեջ բացի կրոնական և դավանական կնամբից, կարևոր է նշել Սամանյան պետե-
թյան համառարիմ Գալատունի, Եամխալի և այլ խաների պաշտպանությունը և
առանձնապես հետևյալ կետը՝ «Անիժյալ Բուսի այդ կողմերում Երթնկաթյան
ճանապարհը փակելու համար, նրա կողմից կատարված բները բերդի կործանման
համար տրված ֆերմանին, Շահի պիկետներից ոչ մեկը չպետք է միջամտություն
ցույց տա...»:

(«Թաքիխի—Նալիմա», հատ. II, էջ 94—95, 113—114):

1024 թվականի (1615) դեպքերը, Սերգաբ և Մեծ վեզիր
Մուրադի վաշտն զենով է գետի Երևան

Պարսից Շահի հետ նախապես կնքված խաղաղության պայ-
մանագիրը Նեուհի փաշախի հետ եկած պատգամավոր կաղի-խանի
միջոցով 1021 թ. Շարան ամսին Մոսաուֆա Չափուշի ուղեկցու-
թյամբ ուղարկվել էր [Շահին], նա [չափուշը] մոտ երկու տարի
մնաց Աջեմի երկրում: Շահ-Աբրաքը չնայած որ հանձն էր
առել ամեն տարի 100 բևա մետաքս և 100 բևա թանկագին
ապրանքներ ուղարկել, Երկու տարվա բնիացրում ոչինչ չէր տվել,
սակայն՝ «Մի»-ն ևս հարկատու ևս էր: Խոստումնադան-
ցությունը և պայմանագրի խախտումը փաղիշաճի մեջ գալուցից
առաջացրեց: Այդ պատճառով ֆերման տրվեց, որ Վեզիր-Մուհամ-

մեզ փաշան արշավանքի պատրաստվի, նա ֆերմանի համաձայն սկսեց պատրաստութիւններ տեսնել: Այդ ժամանակ Աշեմի դեմ արշավանքի դուրս եկան Կափու-կուլինները, Ռումելիի և Անագոլուի զինվորները: Նույն տարվա Ռերիով-ախրբի 23-րդ օրը Սերդարը մեծ հանդիսավորութեամբ անցավ Սիլուդար... 20 օր հետո ոտաք շարժվելով մտավ Հսւլեպ և ձմեռն այնտեղ անցկացրեց:

Այդ միջոցին Իրանի շահի սուրհանդակը գալիս և հայտնում է, որ Շահը համաձայն է ամեն տարի որոշված մետաքսի տուր: Սակայն փառիշահն իր որոշումը չի փոխում: Երբ Սերդարը Հսւլեպում էր, Շահի պատգամավորը գալիս է Սոամբուլ, սակայն ոչ մի ուշադրութեան և հարգանքի չի արժանանում:

Մի տարվա ընթացքում ոչ նրա էտմակն են ընդունվում և ոչ էլ նրա բերան եվերները:

1025 թ. դարնանը նորից սկսվում են ռազմական պատրաստութիւնները: Տարբեր կողմերից եկած ռազմական ուժերը հավաքվում են Էրզրումում և վերջրեւելով 7 թնդանոթ, շարժվում են դեպի Երևան:

(«Քարիխի ~ նայիմա», հատ. II, էջ, 141—142):

Կարսի բերդի կառուցումը

Կարսի բերդը մոլորյալ Շահի բռնութեան հետեանքով քանդված էր: Այժմ, անհրաժեշտ համարվեց բերդը նորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափու-կուլիներին և փաշաներին հանձնարարվեց մաս-մաս կատարել շինութեան աշխատանքները, որոնք մի շարափվա ընթացքում բերդը բնակելի դարձրին... բերդի պաշտպանութեան համար, զինվորներ և թնդանոթներ տալուց հետո, Ջեմազիյե-ախրբի կեսին շարժվեցին դեպի նրանի դաշտը: Գիշերը խրամատնիք տատրաստելով բերդը պաշարեցին: Էմիր-Բոնի խանը նախապես բերդն ամրացրել, զինվորներով և ռազմամթերքով ուղարկել էր: Շահն իր զինվորներով գտնվում էր նախիջևունում: [Բերդի] շրջակայքում թնդանոթներ դրին և 20 օր շարունակ զնդակոծեցին, սակայն տուրքդուրս և հետ սկսեցին հողը փորել: ցերեկը փորածը, գիշերը ներս էին տանում: Փոսերում ձգված տուրսակները ու դարպակները* կեռերով ներս էին քաշում: Բ վերջու խալամական զինվորներն ամրութեան շինեցին, զարբաղանե-րով անցքեր բացին ու ամեն կողմից առաջացան դեպի բերդը: Մա-դենդերենցի հրացանաձիգները խմբված մեծ և կատաղի մարտեր

* Դարաք — թելից դրժված խոշոր պարկ:

մղեցին, որի հետևանքով շատերը նահատակվեցին: Երբ Լենինգրի-
ների աղան՝ Մյուսկելի-Աղան նահատակվեց և «թուրքերեն չիմա-
ցողը»^{*} վիրավորվեց, բանակը ստիպված եղավ հետ քաշվել:

Հետ պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է հաջորդ պատերազմա-
կան գործողությունները: Նախիջևանի պաշարումը տևում է 44 օր, կռիվները
լինում են վերին աստիճանի կատաղի: Չմեռն վրա է հասնում, և օսմանցիները
ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել և հաշտություն կնքել՝ Նևոուհ փաշայի
ժամանակ որոշված մետաքսի և նվերների կեսը տալու պայմանով: Բերդի համար
օսմանցիների բերած մեծաքանակ պաշարները ոչնչանում են: Կրկնվող զորքերը բեր-
դից դուրս գալով առևտուր են անում: Թնդանոթներն ուղարկում են Կարս: Բա-
նակը ձմեռվա դաժան խստության պատճառով մեծ դժվարություններով հասնում
է Էրզրում, ճանապարհին շատերը սառչում են:

Այս անհաջողության պատճախնառուն Մուհամմեդ փաշան էր, որն «այն-
րան գանձով և զինվորներով անկարող եղավ Երևանի նման մի հողային
բերդ գրավելու» [Նայիմա]: Փաշային հեռացնում են վեզիրության պաշտոնից:
Ստամբուլում գտնվող հահի պատգամավորը բանտարկվում է Եդի-կուլում: Նոր
նշանակված Մուրադ-խանի փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի:
Ղրիմի խանին՝ Ջանիկ-Կիրային ֆերմանով առաջարկվում է մասնակցել արշա-
վանքին: Սա 40 հազար զինվորներով Քևֆեից անցնում է Գենջե, Նախիջևան և
Ջյուլֆան կողոպտում, որի համար արժանանում է փառիշահական շնորհների
(500 ալթուն, սուր, խալաթ, ձի և այլն):

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 142—143):

1026 թվականի (1617) ղեկավարից

Վրաստանի պաշտպանության համար զինվորների առաքումը

Գուրիլի իշխանը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ կրկն-
վաճակները նպատակ ունեն Վրաստանի իրենց տրամադրության տակ
առնելու: Այդ պատճառով Վրաստանի պաշտպանության համար,
կարգադրություններ ուղարկվեցին Բաթումի բեյլերբեյի Օսման
փաշային, Չըլդրի բեյ Մուրթաղա բեյին, Սեֆեր փաշային և Վրաս-
տանի կողմերում եղող այլ իշխողներին և էմիրներին, Գուրիլի,
Դադիանի և Աչըբ-բաշի բեյերին, Դադստանի իշխաններին, իրենց
տրամադրության տակ եղած զինվորներով, ինչպես նաև էրզրու-
մում և Տրապիզոնում գտնվող բոլոր Լենինգրիներին՝ իրենց սպա-
ներով միասին, անհապաղ հավաքվեն Սերասքերի մոտ և պատ-
րաստ լինեն:

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 151—152):

^{*} Վանի Բեյլերբեյի Հյուսեին փաշային տրված անունը:

Սերգար խաչի՝ փաշան մեծ բանակով գնում է Ռավրիզի վրա, նրա հետ էր նաև թաթար խանը՝ Ջանիկ-Կիրայը։ Շահը էրզերիումն էր, թաթար խանը էր գինվորներով և 10 ոսնչական զինվորներով ուղարկվում է Շահի նշանավոր խաներից՝ Կարչուզ խանի ղեկավարությամբ, որը գտնվում էր էրզերիի մոտ։ Թաթար խանը 8 կա- նաքի ճանապարհն անցնում է Երկու և կես օրում և Սերավի դաշտում կովի մեջ մտնում Կարչուզի հետ։ Կատաղի կռվում խոստովան և թաթարական բանակի զինավորներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ զերի է բեկնում։ Ջանիկ-Կիրայը հաղթել է ազատվում և փախչում։ խաչի փաշան այս պարտության լուրն ստանալով գնում է զեպի էրզերի։ Շահ-Արքան էրզերիյի գաղափարում է և հետ է բաշխում, նորից սկսում են հաշտության բանակցություններ և նեսուհ փաշայի ժամանակ ընդունված պայմաններով հաշտություն է կնքվում 1027 թ. (1618)։ Նախման՝ «Սերավի պաշտոնի և քաղաքային կնքված խաղաղություն» վերնագրով հատվածում տալիս է. ի միջի այլոց, հետևյալ մանրամասնությունները. «...խորա- մանկ Շահը զինվորների համար ուղարկեց 300 ուղտի բեռ պաշարեղեն... մասնա- վորապես մեծ վեզիրի համար 9 ուղտի բեռ հալվա և բաղջրեղեն (մուրաբբա), ամեն տեսակի պտուղներ, մասնավորապես լիմոնի և նուռի ամենալավները ուն- սակները, նուրբ և բնորոշ մետաքս գործվածքներ, բրինձ, շաքար (որի ամեն մե- ղություն 5—10 կըլն* էր կշռում), կնիշիկների աղային, Սադրազամի քեթխուզա- յին, այլ փաշաներին և ավագանիներին՝ 2—3—5 ուղտի բեռ նվերներ, որով իր բարեկամությունն ու անկեղծությունն արտահայտեց։ [Շահի] պատգամավորը Միրզա-Մուհամմեդն այդ բոլոր բերեց և բաժանեց ինչպես սր հատկացված էր...»։ 1629 թ. (1619) Շահ-Արքանի պատգամավորը՝ Բուրուն-Կասրմ բժիշ- քալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով 160 բեռ մետաքս և 4 ուղտի ու մեկ ռեզեդ- ջյուրի բեռ զանազան նվերներ։

Տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Ախասխայի էյալնին օսման- ցիներին մեալու, իսկ Բաղդատի օսմանում Երկու ոսնչակ պարսիկներին տալու պայմանով, ստորագրվում է խաղաղության պայմանագիրը։

Նախման հիշում է 1630 թ. (1620) տեղի ունեցած կլիմայական արտակարգ Երևույթը։ Չմռան, Ռեբի-ուլ էվլեդի 10-ին, Ստամբուլում մեծ բանակությամբ ծառն է տեղում և ալիպիսի սառնիկ ռառնամանիքներ են լինում, որ ծովը սառ- չում է։ Նույն ամսի 17-ին Ստամբուլի և նրա Արիական մասի՝ Սկյուդարի միջև ծովը բոլորովին սառչում է, նավագնացությունը կանգ է առնում, որի հե- տևանքով բաղաբույս առաջանում է մեծ թանկություն։

Նախման առում է, որ ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, հիջ- րեթի 121 թ. Ստամբուլում տեղի է ունեցել նման երևույթ։

Այդ մասին Չաշիմի Զեյնեդին գրել է չափածոյով,

Քանապարհ նշավ զեպի Սկյուդար,
Հազար Լընտունին Սպիտակ ծովը սառեց։

(«Թարիխի—Նախման», հատ. II, էջ 164—168, 172—173)։

* Կոյի կամ օկկա—ծանրության կշիռ է, հավասար է 1 կգ. 284 գրամի

Արալու փաշայի սպաստամբական շարժման մասին

Նաչիմաչի սպաստամբական մեջ Արաղա փաշայի սպաստամբական շարժումը շատ մեծ տեղ է բռնում։ Այդ շարժումը կապված էր Քուրբխյում, մասնավորապես Մասմբուլում ծայր առտիճանի հասած ենիշերիական խլրտուճների և ունկար-գուժյունների հետ։ Արաղա փաշայի սպաստամբական շարժումը զուգադիպում է կրդըլբաշների Վրաստանում կատարած արշավների և Շահ-Աբրահի կողմից Քաղգասի գրավման կապակցությամբ՝ Քուրբ-պարսկական պատերազմական գույ-ծողությունների ընդարձակման հետ։ Վրաստանում կատարված դեպքերը Քարզմանում ենր ամբողջությամբ։ Քաղգասի շուրջը մղվող երկարատև կռիվ ենրն անմիջական կերպով կապ շունենայով Հայաստանի հետ, դուրս են մնում մեր նյութից։ Իսկ Արաղա փաշայի սպաստամբական շարժման վերաբերյալ նյութերը, որոնք նաչիմաչում որված են րստ տարեգրության և շատ ընդարձակ մանրամասնություններով, մենք սալիս ենք մի ընդհանուր համառոտ տեսություն, Քարզմաներով նաչիմաչից միայն բնորոշ հատվածները։

Նաչիման Արաղա փաշայի մասին տալիս է՝ «Արաղա փաշան ինքնըստինքյան կարող և քաջարի անձնավորություն էր, Սկզբում գտնվում էր Ջանփուլադ-Օղլուի* ծառայության մեջ։ Մուրադ փաշայի սրից աղասովել էր ենիշերիների ազա հալի փաշայի միջնորդությամբ, որից հետո ծառայել էր Խալիլ փաշային, Շնորհիվ իր ընդունակության, Խուլիի արշավների ժամանակ նշանակվել էր Ռումելիի թյուկերբի... հետո ստացել էր երդրումի էլալեթի 1031 թ. ևրթ սեղի ունեցավ Սուլթան Օսման II գահընկեցությունը, Արաղա փաշան՝ լսելով այդ, որորից փաղիշահին սպանողներից՝ ենիշերիներից վրեժ լուծել... գինվոր և հարբուտություն հովաթլու ընդունակ լինելով, մեծ թվով ունկրաններ հավաքեց։ Նա հասկապես հարգանք էր ցույց տալիս հայտնի, անվանի քաջ և կարող մարդկանց։ Ենիշերիները խիտ ինքնահավան էին դարձել և գոռոզացել էին, երդրումումն էլ անկարգ և ապսթինի շարժումներից հետ շլին մնում, էմիր-ուլ-Ռեմերալի մարդկանց նեղություններ պատճառում, իրար հայհոյում ու անարդում էին։ Արաղա փաշան խառնադրություններ առաջացնողներին, հայհոյողներին և կրո-վողներին անխնա՝ կերպով կոտորեց, կտիեց իր ձեռքն անցած ենիշերիներին և երդրումը նրանցից մարբեց։ Հնու իր էլալեթին ննթակա Ախաթալայի բերդում եղած բերդապահ ենիշերիներից 70-ի լափ մարդ կոտորեց, Վրաստանի ստամոռները նրանցից մարբեց... այս մասին լուրեր տարածվեցին և շրջակայքում խոսում էին թե՛ Արաղա փաշան սպաստամբակ է և Սուլթան Օսմանի արյատ համար ենիշերիներին կոտորում է...»։

Այդ պատճառով Արաղա փաշայի Սվադ ուղարկած սեկրաններին ենիշերիները կոտորում են։ Փաշան 10 հազարի շափ լուվ գինված գինվորներ է հավաքում և շարժվում Սվադի վրա։ Սվադի բնակիչները նրան գինվորություն են մեծ ուսու-վում։ Արաղա փաշան թույլը ենիշերիներին հաշվառման է ենթարկում։ Մի քանի որ հետո հրամայում է, որ բունեն և իր մոտ բերեն Սվադի ենիշերիներից երեք հայտնի քաջերին... փաշան երեքին էլ ուղարկել վրա փայտով մե-խել է տալիս, ուսկը ծակելով մեղրամոմ լցնում և վրեժի տալիս, գիրեկց փաղիշահին խնայող մարդկանց վրեժակն այս է՝ ասելով՝ քաղարում ցուցադրե-

* Ջանփուլադ-Օղլու, Չերայիներ զարադրուստներից է։

յուրի Հետո տարբեր ձևերով սպանում էր փաշան բոլոր դասի և նիշերիննրին ան-
խորհա կերպով կոտորում է, նրանց բնակարանները կողոպտում և թալանում:
Նույնիման ասում է՝ «...նրանց ամեն մեկի բերանում կրկնվում էին այս խոսքերը՝
«Մտամբույ պիտի դնանք, Դար-ուլ-Սուլթանեն» պիտի կողոպտենք ու թալանենք»:
Այս գեպերի պատճառով շրջակայքի ժողովուրդը շատ սարսափահար էր և զեն-
ք (Բարաշի լեյլերբեյին՝ Կլավուն-Յուսուֆ փաշան 10 հազար զինվորներով միա-
նում է Արաղա փաշային, Արաղա փաշայի սղոսամբուկան շարժումը բնագա-
ծակվում է: Մտամբուլից Արաղայի վրա է ուղարկվում սերասեր Մյուրթեղա փա-
շան, որը 10 հազարի չափ զինվորներով Կարա-Հիսարի-Շարբիյում սպասում է
Արաղա փաշային: Արաղա փաշան դալիս է մեծ ուժերով, կռիվը շատ կատաղի է
լինում, նախիման ասում է. «Ջելայիները քաղմաթիվ լինելու պատճառով, Մյուր-
թեղա փաշան պարտվեց և քաղվեց Կարահիսարի բերդը: Արաղան պաշարում է
բերդը, Մյուրթեղա փաշան հանձնվում է և ներխուժվում Արաղա փաշային,
որը նրան րեզունում է մեծ պատվով: Մտամբուլից Ավադի վալի նշանակված
Թալար փաշան գալիս և դրավում է Ավադը, Հետո փաշան միայն խորաման-
կությամբ կարողանում է աղափոխ Արաղայից և փախչում է մեծ վեզիր Մու-
համեդ փաշայի բանակը, որը ուղարկված էր Արաղա փաշայի վրա: Մու-
համեդ փաշան գալիս է շատ խաշո ուժերով: Արաղա փաշան, — ասում է
նույնիման, — տեսնելով որ Ալ-Սամանի վեզիրն իր վրա է գալիս, մեծաթիվ
զինվորներով օսմանյան բանակին դիմագործելու համար հաժարում է թուրք,
բուրդ, Մուրումեն և այլ ցեղերից անթիվ զինվորներ և գուրս գալիս Ավադից
Սերդարին դիմագործելու: Արաղա փաշան Կայսերիի (Կեսարիա) զաշտուժ
տեղի ունեցած կոտորի կռվում պարտվում և փախչում է: Նույնիման հի-
շում է, որ Քյաթիլ-Չելեբին իր հոր հետ միասին Սերդարի բանակում է և
եղև և ինքն ախանաուն լինելով այդ պատերազմական գեպերին, իր
«Ֆեդլերբյում» մանրամասն նկարագրել է այդ պատերազմը: Արաղան ճա-
խապես գնում է Ավադ և այնտեղից էրգրում: Սերդարը նրան հետապնդում է,
սպասում փաշան դիմում է սերդարին և սամանս խեղդում: Սերդարն ընդունում
է Արաղայի խնդիրը և նրան դարձյալ տալիս է էրզրումի էյալեթը (1033):

Մակաչն Արաղա փաշան հետադաշում շարունակում է իր սպասամբուկան
շարժումը: Այդ մոմանակ պարսիկները պաշարել էին Ախալխանյի բերդը: Անադո-
լուի վալի՝ Դիլլինդ-Հյուսեյն փաշան Սերասեր է նշանակվում և ուղարկվում է
Ախալխան: Արաղա փաշան խմանում է, որ Սերդարի կողմից իր սպանաթյան
ժամին հրահանգներ են տրված, նա հովուքում է իր ուժերը և Դիլլինդ փաշայի
դեմ մղած կռվում նրան վերավաճում և յանակը պարտության է մատնում: Խա-
լիլ փաշան, Արաղայի սպասամբուկանը վերջ տալու նպատակով պաշարում է
էրզրումը: Այս պաշարումնր մասնակցում է վրացի Մադրալ բեյը, իր հետ բերած
թեղանոթով, 70 օրվա պաշարումից հետո խալիլ փաշան սաստիկ ձմեռվա պատ-
ճառով ստիպված է լինում պաշարումը վերացնել և ետ վերադառնալ: 1737 թ.
(1027) Արաղայի վրա է ուղարկվում Նախկին ևնիշերինների ադա՝ Խուսրով փաշան,
որը մեծ ուժերով և քաղմաթիվ թեղանոթներով պաշարում է էրզրումը: Արաղան,
տեսնելով, որ դիմագործությունն աննպատակ է, դիմում է փաշային և հանձնվում:

* Դար-ուլ-Սուլթանեն՝ բառացի նշանակում է Սուլթանի ասքանա վաչրու
առխերն մայրաքաղաք: Մտամբուլը:

Պատմագիր Նալբանդան մեծ շոգխոսանքներով է խոսում հուսերով փառայի ստախ, որը կարողացավ վերջ տալ տարիներից ի վեր պետության և երկրի համար պատահուցում դարձած Արագած փառայի ազատամարտի շարժմանը։ Խուսերով փառայն Արագածին իր հետ վերցրած զայիս է Ստամբուլ, նրա միջնորդությամբ Արագածն փառային կողմից ղեկավարում է արժանանում... և նշանակվում է Բոսնիայի բեյ-բերեյի։

* * *

Նալբանդան իր պատմության 111 հատորում՝ 1044 թ. (1634) ղեկավարի շարքում նորից վերհիշում է Արագածի մասին և նշանակվող Արագած-Մուհամմեդ փառայի ազատությունը վերնագրով համարում տալիս է այդ փառայի արկածային սպանության զեպրը, մեծ մանրամասնություններով։

Բոսնիայից հետո Արագած փառայն Ստամբուլում մեծ դիրք է ձեռք բերում։ Նալբանդան նրան անվանում է փառային հատուկ «խառնեղիմ»*, Նալբանդան ասում է, որ Արագած փառայի ազատության պատճառի մասին տարբեր և խրատ հակասող տեղեկություններ կան, Արագածն՝ որ նրան ընկ վստահել՝ ի նկատի ունենալով նրա արյունոտ ու զավաղիք անցյալը, Երկրորդ՝ որ նա իր բազմաթիվ կողմնակիցների և ենթակաների միջոցով կարող էր նորից իշխանություն ստեղծել, երրորդ՝ Բոսնիայում վստահելով իր անվտանգ հայտնի հարուստ Բագրիզյան-Ջուսեից փող կորզելու նպատակով՝ նրա նկատմամբ բռնություններ է ցույց տվել, որի համար հարուստը փառային զանգատ էր ներկայացրել։

Պատմագիրն այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է համարում, Արագածի ազատության առթիվ է հանդիսացել Եկարմիր ձվի օրվա (Հատիկի) առթիվ թրյա-ֆիր հայերի և հույների միջև տեղի ունեցող վեճի ու կռիվի, որի համար «...այդ էրկու տղան աճրտին էրկուս թշնամությունից և կռվից հետո, վեճը լուծելու համար դիմում են Երեսույթների կամային եկեղեցուն, այն պայմանով, որ սոցաուն միջև պատասխան ոտանալը, Մակայն հայ բյաֆիրներն իրենց կատարյալ հիմարության պատճառով, վեճը մեծացնելով դիմում են Արագած փառային և 50 հազար զորով՝ տալով՝ նրանից օժանդակություն են խնդրում։ Արագածն անգրա-գետ և աշխարհասեր (նյութատաշտ) անձնավորություն լինելով, տառնց հետևանքը նկատի ունեցելով, իր մատուցելու պատճառով այդ զուգարք վերցնում և խոստանում է օգնել հայերին, Լրտեսներն այդ մասին հայտնում են փառային, հին Երկ փառային Արագածից հարցնում է, թե հայերից ինչքան փող է ստացել, նա ասում է ասելով, որ 12 հազար զորով, «...փառային» համոզված լինելով Արագածի մատուցելու ու խաբուսության և սեպերի մոլեռանդության ու հուսալքության մասին, իրեն զայրանում և մի քանի օր անց զանգատովոր հայերին՝ զրկատում է, իսկ Արագած փառային նախապես բանտարկում է Խառ-բաղ-լայի պալատում, հետո սպանել է տալիս 1044 թ. (1634)։

Տարբերակն այն է, որ Արագած փառային թողում են մեծ հանդիսավորությամբ։ Պատմագիրն ասելով Արագածի վաղժունը ներկա էին պետական բոլոր ղե-

* Նեզիմ (նեզիմի-խաս), փառային հետաքրքիր խոսքերով և պատմականորեն զրադեցնող ու զվարճացնող անձնավորություն։

** Նուրուջ — Բաժանյան չիրայի 17100-րդ մասն է, որը համար է 40 փառայի (պիտան)։

կա՛մար անձերը, իսկ ժողովրդից՝ անթիվ մարդիկ: Այսպիսի արկածային և ար-
շունայի է եղել Արազա փոռայի երկարատև ապստամբական շարժումը:

(Թուրքիի—նախնա, հատ. II, էջ 240—241, 253, 254, 298, 314,
320—326, 416—417, 433—434, հատ. III, էջ 221—232):

1034 թվականի (1634) դեպքերից.

Կրզըլբաշ զինվորների պարտությունը Վրաստանում

Հին ժամանակներից ի վեր Վրաստանի իշխաններն (էմիրները) Գամանյան ղինաստիային հպատակություն ջույց տալով՝ ռաֆրդի (հերետիկոս) ղինությունների հարձակումներից ապահովված էին: Բայց մի քանիսը՝ խաբվելով խորամանկ Շահի նենգամտությունից և խարդավանքներից, կեղծավորությամբ մոտեկություն ու բարեկա- մություն ջույց տվին (Շահին) և նրան հպատակվեցին: Երա հե- տևանքով որբա՛ն բնակավայրեր ենթարկվեցին ավարի և թալանի, որբա՛ն ընտանիքներ դերվեցին և վնասվեցին: Շահի կողմից կա- տարված բռնությունները և ճնշումներն որևիտե ավելանում էին: Ձեռքմի իշխանը՝ Բեյմուրադ խանը, չկարողանալով տանել նրանց [կրդըլբաշներին] բռնությունները, մի բանի անգամ կռվել էր Վրաս- տանի սիրա հարձակվող խաների դեմ և նրանց պարտության մատ- նել: Այս անգամ նա [Թելումուրադը] միանալով Քարթլի իշխան Մադ- րավ խանի, Գուրիլի, Կադիանի, Աշըր-Բաշի և Կարա-Կալբանի ժե- րիքների և Վրաստանի այլ իշխանների հետ, ձեռնարկեց կռվել Վրաստանը նվաճելու գիտավորությունը և կող Կարզալ-խանի և ռեդհանրապես կրզըլբաշ ղինությունների դեմ: Վերոհիշյալ Մադրավ խանը, հնազանդության կարգով, Շահի բանակումն էր դռնվում: Շահը 30 հազարի շուրի կրզըլբաշ ղինություններ և հռչակված խաներ Կարզալ խանին տրամադրելով, Մադրավ խանի հետ միասին ու- դարկել էր Վրաստանը թալանելու: Վերահիշյալը [Մադրավ խանը] նախապես դադարեց կերպով Բեյմուրադ խանի հետ համաձայնու- թյուն էր կնքել, որ Վրաստանում մի նեղ կիրճում պատրաստ ոլետք է լինեին որոշված ժամանակին՝ հարձակման անցնելու համար: Մադ- րավն իր ղինությունների հետ միասին հետ մնաց, իսկ կրզըլբաշ ղինվոր- ները բոլորովին անփութ կերպով կիրճը մտան, ամեն մեկն իր ու- դած ձևով հանդուսնում ու քնում էր, մշուսներն էլ խմում, հարբում և զվարճանում էին: Այդ միջոցին լեռներից դուրս եկան դա- րան մտած ղինությունները, իսկ Մադրավը Կարզալին մոտենալով ասաց՝ «Ինչ ես կանգնել, իմ խան, հրամայիր ղինություններին, որ ձի

Հեծենն և պատրաստ լինեն» և իր ձևերի նիզակով հարձած իջեց-
րեց Կարչուայ խանին՝ թիկունքից ներքե։ Կարչուայը՝ «նվ՝ քչաֆիր,
Շահի հացը քեզ հորած լինի» ասաց և ձիուց վար բեկափ։ Կարչուա-
յի տղան, տեսնելով այդ՝ «նվ՝ Շահի թշնամի, աչդ ի՞նչ արիւ-
սաց և նրա վրա հարձակվեց։ Մաղրա՛վը սուրբ քաշելով նրա դու-
խը և մեկ թեր կտրեց ու ներքև գցեց։ Կըզըլուաշ ղինվորներն իրար
խառնվեցին, իսկ նրանց խաները շփաթվել էին և շղիտեին, թե ինչ
պետք է անել։ Վրացի բեչերը տարբեր կողմերից նրանց վրա հար-
ձակվեցին և ալեպխի մի կատրած սարեցին, որ 30 հազար կըզըլ-
բաշներից միայն երեք հազարը ողջ մնացին և շտապ ձի նստելով մեծ
դժվարությունից կարողացան փախչել և Շահի բանակում շտեշ առ-
նել։ Վրացի կտրիճները, թեթևաշարժ, փախչող կըզըլբաշների հե-
տեից ընկան և մինչև Նարարաղի սահմանն իրենց պատահած ու
բռնած կըզըլբաշների գլուխները գետին պտըցին։ Այդ օրը կոխյր
շարունակվեց առափստից մինչև երեկո առանց ընդմիջման և հա-
զարավոր մարդիկ սրի քաշվեցին։ Կարչուայի, նրա որդու,
էմիր-Քյանե խանի, Կազդան-խանի որդու, Շիրվանի խան Յուսուֆ-
խանի, Մուհամմեդ-խանի, Մյուսեյման-խանի և 10 սուլթանների
ղլուխները կտրելով, նրանցից յուրաքանչյուրի վրա հատուկ ուի-
ռաներ (յաֆթա) դնելով, նրանց զրուշակների, թմբուկների և ղին-
վորական փողերի հետ միասին 6—7 հազար գյուլս և 20-ի շափ
պերներ, Սերգարին ուղարկեցին։ Ռամադան ամսի 21-ին Մաղրա-
վը, նրա որդին և մի քանի վրացական իշխաններ կայսերական
բանակն եկան։ Քաղաքում ռաջաներին քշելով, կտրված գլուխ-
ները մի-մի փայտի վրա ցցած և թմբուկները ու փողերը գլխիվար
դարձրած անցկացրին Սերգարի վրանի առաջից։ Հետո ուղղ բոլորը,
Ամասիայի բեչը՝ Մուհամմեդ-բեչի միջոցով ուղարկեց պետություն
ժայրաբաղաքը։

Ղինվորների ուղարկումը դեպի Վրաստան

Մաղրավն իր նամակում և ղիմումում հայտնում էր՝ «նթե իս-
լամական ղինվորներ ուղարկվեն ոչ ու կողմերը, հարմար առիթ
է, Քենջեի, Ղարաբաղի և Շիրվանի ժողովուրդները՝ հպատա-
կութուն ցույց կտան, իսկ երգերից կողմերը կզրավվեն։ Այդ վաչ-
րերը սննդամթերքներով և ուղմամթերքներով շատ հարուստ են։
Դժվարություններ չեն լինի, կըզըլբաշների երկրին կարելի է մեծ
փեսներ պատճատել։ Բացի այդ, նրա (Սալթափի) մարդիկն էլ բն-

ութնացի հայտնեցին և պնդեցին այդ մասին: Հափրդ փաշան նշանակված լինելով՝ Բաղդատի վրա արշավելու զնայի այդ կողմերը: Կնալու համաձայնություն չտվեց: Այդ և ձուլս վաշտերից երկու հազարի շափ Կուլ-Օղլու՝ իրենց աղաների հետ միասին գրաւեցին: Բաթումի բեյլերբեյին՝ Էսմէր փաշան Վրաստանի սերասքեր նշանակվեց և սրոշ քանակութեամբ Ենիյերիներ և Կուլ-սզլուներ ուղարկվեցին վերոհիշյալ Սերգարի տրամադրութեան տակ: Այդ բոլորից հետո այդ սահմաններում և դուր լեյերին հրամաններ ուղարկվեցին, որ Վրաստանի իշխանների հետ միանան, երբ Սերգարն այդ երկրում երևա, նրանք պետք է կրղրվաշներ Երկիրը կուղտուն ու թալանեն: Կրնարի-իշխան Էսմի խանին նույնպես գրութուն ուղարկվեց և հանձնարարվեց, որ Բաղդատանի պինդներով սլատրաստ լինի և այդ կողմից ևս հարվածի կրղրվաշների լանակին:

Բայց այդ տարում այս կողմերում կարևոր արդյունքներ ձևոր չընթացին: Փեշեպին՝ ասում է՝ «Մաղրավի մարդիկ մի քանի անգամ եկան ու գնացին՝ բերանացի համաձայնություն խնդրեցին: Լափրդ փաշան պատասխանեց՝ «երջանիկ փաղիշահը մեղ հանձնարարել է Բաղդատը գրավել, մենք չենք նշանակված Վրաստան և Շիրվան զնալու համար: Եւ շատ քանք գործ դրի, լան դուրս չեկալ: Լափրդ փաշան ասաց՝ «ես վստահ չեմ, որ դրանից նպաստաբոր արդյունք կստացվի, հարմար չէ, որ անորոշ գործի համար ժամանակ կորցնենք և մեղ համար կարևոր նշանակություն ունեցող ծառայությունից ետ մնանք»: Եւ նրան հարց ալի՝ «Արդյո՞ք մեր նախկին սուլթանները կամ վեզիրներն իրենց ձեռք բերած հաղթանակների համար նախապես յստահ են եղել, Սերգարն անհրաժեշտ հալանակաւութեամբ պետք է գործի ձեռնարկի և Աստծուն աղալիին (թեմբրյու): Հիմա երբ դուք գիտեմ եք Բաղդատը նվաճելու, հաստատ գիտե՞ք, որ այդ ձեղ կհաջողվի»: Այս հարցին նա պատասխանեց՝ «Բարձրալն Աստուծո կամքով, հաստատ համոզված եմ, որ այդ (Բաղդատի գրաւումը) ինձ կհաջողվի, այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»: Երբ մենք դիմեցինք Ենիյերի աղա՝ Խուսրով-Աղալին, նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթակա ենք փաշալին, րադի հնալանդությունից ոչինչ չենք կարող անել: Պարտալոր ենք ենթարկվել Սերգարի հրամանին»: Սակայն որովհետեւ Խուսրով-

* Կուլ-Օղլու՝ զերիններից կաղմված բանակ:

** Փեշեպին ... սլատ է, պետք է լինի Փեշեպի (պատմադիր). անսորքի: «Թարերի-թեշեպի» պուր:

կապետին ցույց տալու, հանձնում է Մաղրավի բեյին: Մաղրավը համակը կարգում է և բովանդակության հետ ծանոթանում: Նա ստուգման պատրաստվող 12 հազար վրացիներին լուր է ուղարկում և իրերի զրույթունը հայտնում, իսկ այդ տղետները անհաճա- նական են համարում և [Մաղրավին] չեն մտահոսում: Մաղ- րավը տեսնելով, որ վրացիներն իրեն չեն հավատում, խնդիրը թարցնում է ասելով՝ «Տեսնենք գործերն ինչ վախճան կունենան»: Մաղրավը շուրջը համարելով իր զինվորներին, Կարչղայի խմբի հետևից ուշադիր սպասում էր Փեյքեր-Սուլթանը հավաքելով վրա- ցիներին ուղարկում է ստուգման: Երբ նրանք մի լեռան հետևից զուրա եկան դեպի դաշտը, կրկնաբանները պատրաստ էին: Լեռ- նանցքից (դերբենդ) դուրս եկողներին սրի անցկացնելով 400-ի չափ վրացիների կոտորեցին: Մի քանի ևս մնացողներ, որոնք փախչելով, իրենց հողին ապատեցին, պատահածի մասին պատմեցին վրացիներին: Սրանց այդ ժամանակ վրացիները Մաղ- րավին հավատացին և շատ ցավեցին: Այդ պահին Փեյքեր-Սուլ- թանը ու Կարչղայ խանը համարվել էին, իսկ մյուս կողմից վրացի- ների պարագլուխները և Մաղրավը գաղտնի պայմանավորվեցին որ հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան համարվեն և հարձակվելով խա- ների վրա, նրանց կոտորեն: Վրացի քաջերը, բոլորը պատրաստ էին: Նրանք վաղ առավոտյան համարվում են Մաղրավի շուրջը: Մաղրավը ձի է հեծնում, վերցնում իր նիզակը և զնալով դեպի Կարչղայի վրանը ասում է՝ «Իմ խան, ի՞նչ ես կեցել, Թեյմուրազն եկավ ու հարձակվեց»: Նա [Կարչղայը] դուրս է գալիս և երբ ձի էր նստում, Մաղրավը կողքից հարվածում և սպանում է նրան (ինչ- պես որ վերևը հիշված է): Այս անիծյալ Կարչղայն էրդեբիլի դեպ- քում, Մուհամմեդի ժողովրդի [խորամենների] նկատմամբ կատարած- ների պատիժը ստացավ: Հիշված ձևով բաղմամբիով խաներ և մի բանի հարյուր կրկնաբաններ սպանվեցին: Դրանից հետո Մաղ- րավ բեյը հետամուտ եկավ անկողնություն ձևի բերելու, վրացի- ներին իրեն հպատակեցնելու, Շահ դուռնալու, «ևս, Մաղրավ Շահ, Վիլայեթի Շահ» մակագրությամբ, իր անունով փող կտրել ավելցու- նով տարօրինակը սա է, որը [Մաղրավը] մուսուլման շինելով հան- դերձ, ընդունեց ռաֆիդիների նշանաբանը, երբ Շահն այդ մասին տեղեկություն ստացավ, իր պահակապետ նշանակած Իսհակ- խանին և էմիր-Գյոնե խանին մի քանի հազար արյունարբու ու- ֆրդիներ տալով ուղարկեց Մաղրավի վրա: Մաղրավը մեծ բանա- կով դուրս եկավ և կռվի մտավ նրանց դեմ: Մաղրավը սրի հարված

առաջով էմիր-Գյունե խանի խնդրանքով, նրան ձեռք բերելու և Երվանդի ազնապետությանը 4 մարդ նրա (էմիր-Գյունե խանի) գլխավոր խոցնելու համար մրցում էին, էմիր-Գյունե խանի մերախոսը*, որը մի կտրիճ Երիտասարդ էր, նկատվեց և այդ շուրջ ազնապետի հետ կոմիտեում, մեկին սպանելի, Երևանի վերաբերյալ և էմիր-Գյունե խանին իր թևերի վրա վերցրած ձի նստեցրեց ու այդպիսով ազատեց։ Սակայն էմիր-Գյունե խանն իր Երվանդի վերադառնալուց հետո, շահաբինվել և մեռավ։ Այս կոմիտե կրղրվաշ գինիները շատ մեծ կորուստներ տվին, միայն մերասքերն ու շատ քիչ գինիները ազատվեցին։ Դրանից հետո Մադրասին իր զորքով գնաց Բերդաշի Երկրի վրա, սպանություններ կատարեց և կողոպտեց։ Գնացե՛ք քաղաքը կրակի տվեց և հետո վերադարձավ Երասխանի Երվանդի Թեյ-Դուրազը կրղրվաշի ապստամբից ավարա դարձած, թափառում էր Կարսի կողմերը։ Նա խմացավ, որ վրացիներն այս անգամ Մադրասին շնորհիվ ազատություն ստացան։ Թեյ-Դուրազը գիտեր, քանի որ Մադրասին իշխանական ցեղից չէ, թագավորությունը նրան չի պատկանում։ Նա (Թեյ-Դուրազը) հավաքելով իր հպատակներին, վերաշինեց իր իսկական մայրաքաղաքը — Չեքեմը և այնտեղ նստեց իբրև փառիշտ (թագավոր)։ Քանի որ նա իշխանագույն էր, վրացիները նրան էին ուղում և վստահելով, նրա կողմն անցան ու սկսեցին խումբ-խումբ նրա շուրջը հավաքվել։ Մադրասը հեռախոս անձնավորություն լինելով, կրղրվաշներից վերցրած ավարից մի քանի ձի և հաղվադուս ապրանքներ իբրև նվեր ուղարկում է Թեյ-Դուրազին, նամակ գրում, մեծարում նրան և հպատակություն ցույց տալիս։ Սակայն մտածելով, որ ինքը չպիտի կարողանա տանել (Թեյ-Դուրազի) թագավոր լինելը, ներքուստ դժգոհ լինելով նրանից, իրեն համատարիմ և ենթակա մի խումբ ազնապետներով փախչում և ապաստանում է Օսմանյան պետության մեջ, զրդևլով Հաֆըդ-Ահմեդ փաշային շարժվել այդ կողմերի վրա։

(«Երևանի» — Նալբանդ, Հատ. II, էջ 345—352)։

1036 թվականի (1626) դեպքերից

Էրզրումի սուլթանի պատճառը և Սևասթեի մեկնումը

Այդ ժամանակ Արևմտի օսմանում եղող Ախախա լեռներից օգնություն խնդրողներ էին եկել և հայտնել, որ հաղարի շափ կրղրվաշ գինիները պաշարել են վերոհիշյալ բերդը։ Այդ պատճառով

* Երևանի — արքայական ախապետ

Դիւարբերի ընկերութիւնի՝ հռարկով փաշան, Հայերի վարի՝ Նուզայ փաշան, Մարաշի վարի՝ Չոր փաշան, Ռումելիի վարի՝ Սյուլեյման փաշան, Դիւարբերի կուլի աղաներ՝ Չալար-Մուս-համմեդ աղան խորհրդակցեցին և որոշեցին 4—5 հազարի շահի գինգիւրներով համարվելու Այդ բոլոր ընկերայիններին Սերասերի նշանակվեց Անադոլուի վարի՝ Դիշլենկ-Հյուսէին փաշան։ Սրանք Զիլհիջէ ամսի 5-ին շարժվեցին դեպի Ախասիա։ Մեծ Սերդարն էլ վճռեց նրանց հետեից գնալ դեպի այդ կողմը։ Նախապէս Բոստան փաշան ուղարկվեց էրզրում՝ Արաղա փաշայի մոտ, որպէսզի նա էլ գնա Ախասիային օգնութիւն ցույց տալու։ Երբ Բոստան փաշան աշնտեղ հասավ, Արաղա փաշան նրան խալաթ հագցրեց և սլատիվներ արեց, հետո իր օթաղը հաստատելով Գյուրջի* դռան մոտ, նամակ գրեց Մեծ Սերդար էքրեմ-նալի փաշային և ասաց՝ «Նա Փա-դիշահի մի նվաւտ ծառան եմ, վիլայեթը ձերն է, սակայն դուք պետք է գիտենաք, որ լեվենդ»^{*}։ Գինգիւրներէր և մասնաւորապէս ենիչերիներէր վտանդ է սպառնում։ Դուք շնորհ արեք Կափու-Կուլի գինգիւրներով Մուշի կողմից շարժվել, որպէսզի նրանք անպահով չեն են, իսկ էս աչս կողմից փաշաների հետ միասին կգնամ Ախասիայի վրա։ Միաժամանակ խնդրում եմ, որ ներասերութիւնն ինձ շնորհեք։ Մեծ վեզիրն իր պատասխան նամակում հաշտեց, որ Այդ կողմի գործառնելը քո Սերասեր լինելուն համաձայն չեն։ Եթէ տրված հրամանի համաձայն դուրս գաս արշավանքի և աշխատես մի որեւէ գործ կատարել, բարձրագին Աստուծո ողորմութեամբ քո ոճիրը կներվի և Փադիշահի աշխուժ արմեր ու պատիվ կունենան։ Այդ ժամանակ Արաղա փաշան մի քանի համակառարներ լռեց, որոնք տանում էին Սերդարի կողմից ուղարկված նամակը, որով Սերդարը հանձնարարում էր [Արաղա-փաշային] սպանել։ Այս պատճառով [Արաղան] շատ անհանգստացավ։ Պատրաստութիւններ տեսնելով, նա դուրս եկավ իր բն գնում է դեպի Ախասիա։ Երբ հասավ Էլիջա կոչված վայրը, էրզրումի Կադիին ուղարկեց փաշաների մոտ և «մա ինչ գծութիւնն է» ասելով, հանդիմանեց նրանց։ Դիշլենկ փաշան, որք, շատ քաջարի լույց վերին աստիճանի բարկացիւտ անձնաւորութիւն էր, Արաղան ինչ տղա է, ևս Զինենթ-օղլուլի նման աղնաուրի, որք պնդում էր իր փադիշահական սերունդից լինելը, կարողացաւ նշտութեամբ ձեռք ղցելու։ Այսպիսի խորհրդով կադիին դուրս վրեժեց։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 404—405)։

* Էրզրումի պարսիկ գնեքից մէկը կոչվում էր «Գյուրջի կափուար»։

** Լեվենդ — հասուկ գինգիւրական թէթն փաշտեր։

Կրօնական գրականության և հասարակական գիտությունների բերքը

Քանի որ դեպքերն աշխարհի վախճան ունեցան, հնարավորություն չեղավ Ախաթախյան օգնություն հասնելու. կրօնական աշխարհը կերպով դրավից Ախաթախյան բերքը և բնականորեն կտառածի ենթակցից բերողում իդուլ իսլամ բնակչությունը... Արագած փաշան կրօնական ղեկավարի լուր էր ուղարկել, նրան շահագրգռել և զրկել էր, որ Ախաթախյան զորքի, սրբաշնորհ Մերգարը նրա [Արագածի հետ] քաղցր էր խոսել և հանձնարարել էր Ախաթախյան օգնություն ցույց տալ: Բայց հետո [Արագածն] կրօնական ղեկավար համար զոհացել էր և ցանկություն ուներ Մերգարի լինելու Բակ էր: Նրան շնորհակալություն Մերգար լինելու և պարզվեց, որ նրա նկատմամբ դավադրություն է կազմակերպված, այն ժամանակ [Օրագածն] աշխարհի դավաճանություն կատարեց: Մահացան Արագածի կողմից Ախաթախյան զորավար կրօնականների ղեկավարն ունեցած անհավանական օգնությունը և համարել:

(«Խաթիրի—Նախմատ», հատ. II, էջ 411):

Մերգարը գնում է դեպի Երզրում

Կարճից բացառությամբ հետո, Մերգարը խորհրդակցություն հրավիրեց և առաջարկեց, որ ունենա՞ծե՞նք է գնալ Երզրումի վրա: Երբ աշխարհի համաճանություն կայացավ, [Մերգարը] շարժվեց դեպի Երզրում: Սակայն բանակը բոլորովին հուսալքվել էր: Ձիերիցքի վերջերին հասան Երզրումի մոտ դանդաղ իջնալու վայրը: Ահա-դուրի բեկերությունը տրվեց: Զոր փաշային Սիվասի բեյ-լերիցի Մուհամմեդ փաշան եկավ՝ և միացավ կաշերական բանակին: Քյուլուկ-Ահմեդը հազարի շափ գինիներով կաց-սերական բանակումն էր: Դիարբեքիի պաշտոնը տրվեց Քյուլուքի Մուհամմեդ փաշային, Շամինը՝ Քալլար-Մուհամմեդ փաշային, Սիվասը՝ Քյուլուկ-Ահմեդին:

Շահի դեսպանը գալիս է Ստամբուլ

Շահ-Արթուրի դեսպանը՝ Քաշանար-Կուլի-Սուլթանը Ստամբուլ եկավ հատուկ դրություն, որով նա [շահը] խնդրում էր Քաղ-դատը տալ իր որդուն: Չնայած որ Սուլթան Սյուլեյմանի ժամանակ բնականորեն հաշտության պայմանագիր էր կնքված, սակայն Ջեղաի դեսպանի պատճառով [Շահ-Արթուր] առիթից օգտվելով պայմանագիրը խախտել էր: Բանակ կազմելու և ուղարկելու մասին որոշ միջոցներ դործադրվեցին: «Այդ կողմերի»

«995 թ. դառնում է հորատանի վալի իր հոր՝ կույր հուղարենցին փոխարեն, նրա կենդանության ժամանակ Աղեմի Շահ է լինում և պահպանում է Կազմիկում: Հուլիս անգրագետ լինելով, կրգրյուաշ էմիրները (պետական գործերը) իրենց ձեռքն էին առել և ուզում էին պետությունը թափանել: Արքայը, շահ դառնալուց հետո, նրանց բոլորին կոստիւնց և երկերն իր ձեռքն առավ: Մնացածները [Էմիրները] հրաժարվեցին պետական գործերին միջամտելուց: Մի քանի տարի [Շահ-Արքայի] զբաղվեց Ողբեկներով և Ալ-Սումանով, հետո իր եզրորդական՝ Հեյզար-Միքայելին Սասմբուլ ուղարկեց և հարմար առիթի սպասույ: Օգրեկ խանը՝ Ար-գուլուհ խանի որդի Արզել-Ախամին խանի մահվանից հետո, մինչև 1030 թ. երանց հորատանից զբաղած բազարները մեկ-մեկ հետ վերցրեց, իր պատկերի դերձխած բոլոր տեղերն աղատեց, հետո պալով մուտի փաղիշահի՝ երկրի սահմանները, օղովելով չեխիներին ապստամբական շարժումից, խախտեց հաշտության պայմանը և զբաղեց Քալբիզ, Երվան և Նրինան բազարները: Նրկարանի պաշտարանները և պատերազմներից հետո սյուններին կոստրեց, Հետո զբաղեց Հրեդ-կասանում Գանդաշարը: Ջղալ-Օղուլի գեպրումն էլ, հազմություն շահեց, երգերիի արշավանքում հազմեց Մաթար-հանին և մեծ հարստության տիրացավ: հազադություն կերելու գործում խորհրդական միջոցներ ստեղծելով, պատգամավորներ ու նվիրեր ուղարկեց, հետո գրովեց Բազդասը: Իսկ երբ մուտի րահակը [Սումանյան] հարձակման անցավ, պաշտպանվելու համար բազմաանակ միջոցների և խորամանկություններից օգտեց, հետո կախարդական և գյութական միջոցներով քանակի մեջ խոտովություններ առաջացնելով հետ մղեց: հորեղմի, Երվանի և Սեհրոսանի երկրներն էլ իր ձեռքն անցկացնելով, 43 տարի իշխեց իրրի շահ: 1036 թ. Քանազիւ-Լվվելում, Մազանդարանում մեռավ չրդուլության հիվանդությունից և թաղվեց Երզնրիի գերեզմանատան մեջ: Ենի-Անգիի թյուրքուլ (չիրիմ), Տարբեր 70-ը անց էր: նա սպանել է իր որդուն: Շահ-Արքային աջորդեց իր թուր՝ Սեֆի-Արքան: Վերահիշյալ շահը զստեց և բռնակալ, վերին աստիճանի արյունարբու, խորամանկ մի անձնավորություն էր: նրա իշխանության ժամանակ կրգրյուաշները նրան ենթարկվեցին ստրուկի նման և մտապահ բոլոր իրենց անհնազանդությունները: Մուխանդության քերմամբ ի ներքն հազարավոր սյունների է կոստրել: Գիտությունն ու արվեստը նրա աչքում անարժեք էին... Ռալաներին պաշտպանելու գործում շատ ուղադիր էր և թույլ չէր տա, որ ժողովրդի վրա բռնություն և առեցանքներ գործ զնեն: Ըր հրամաններն անպայման գործադրել էր առիթու: Այդ պատճառով էլ իր երկերը բարեշն էր և իր հարստությունն անասման...»:

(«Քաբիրի» — նույնիմաս, հատ. II, էջ 449 — 451):

1038 թվականի (1628) գեղերից:

Կոնիաում Մադրավ բեյի հետ պատմեան՝ զեպիր

Պատմագիրն ասում է, որ վրաստանի քաջարի իշխաններին Մադրավ բեյը, որի Կարչղալ խանի հետ ունեցած կռիվն և զրա հետեանքով աղար կըզըրբաշների սպանության ժամանակ

Գուլի փաղիշահ — գործ է ածվում Սամանյան փաղիշահ իմաստով:

նկատի առնելով, ուր Աշխի վաճառականների՝ զեպի նեմեցիների նրա ցույց տված հերոսությունն մասին նախապես հիշվեց, էրզր-րումի արշավանքի ժամանակ Սերդարին հպատակություն էր ցույց տվել և քաղաքի նվաճմանն էլ մասնակցել էր։ Երբ [Մազրավը] Ստամբուլ եկավ, նրա կողմից կըլըլյաշին տրված հարսածը ընդունվեց իրրե ծառայություն Այ-Օսմանին։ Նա [Մազրավը] ընդունեց իշխամական կրոնը և ստացավ Մուհամմեդ անունը։ Պատիվների և հարգանքի արժանացավ ու նրան տրվեց Կարամանի էյալեթը։ Արդարև, նա վերին տասիճանի քաջարի տղամարդ էր։ Կազմվածքով նման էր փղի...

Մազրավն իր նախկին մարդկանցից մեկին, բռնություն չիրող մի քահանայի, նշանակեց տուրքերի հավաքիչ (մյաթեսկյիմ) և մի վաշտ ազնիւորներով ուղարկեց Կոնիա։ Նրա մարդիկ աջեմների նման իրենց գլխին զոռնավոր թաշկինակ էին կապում։ Օսմանցիների սովորություններին և բարքերին անձանթ այս մի խումբ վրացիները պահեցին ժողովրդին նեպոթյուն պատճառել։ Հափշտակել նրանց ունեցվածքը և նեղել բոլոր սատիճանավորներին։ Նրանք մի շարք ազգիկների մազերը կտրեց տալով, իրրե անմորաք պատանիներ (զուլամ), ձիու վրա նստեցրած մաս էին ածում։ Նրանց կատարած բռնությունները ժողովրդի կոկորդին էր հասել։ Այն պահին, երբ հարկահավաքները Կոնիայի դաշտում էին, Կոնիա քաղաքի հանգուղն ու կատաղի մարդկանց զլխավորողը՝ Սեյիդ-Իրբահիմ-Չելեբին, որն Արկաշ-Էմիր-Օղլու անուն էր ստացել և իր անվախությամբ հաշտնի մի ազնիվ սեյիդ էր, հանդիսանում էր ափազ շեյխի (նաղիրի) փոխանորդը։ Սա հույսարեց մի խումբ մուսուլմանների, նրանց ողեսրեց և հարձակվեց վրացիների վրանների վրա։ Շիշայ Սեյիդ-Իրբահիմը տուրքահավաքին բռնեց, զույս բերեց վրանից և տարավ Կոնիայի բերդում բանտարկեց։ Մյուս վրացիները տեսնելով այս, անկարգ կերպով ցրվեցին։ Գրանից հետո Կոնիայի բնակիչները Սեյիդ-Իրբահիմի տաջնարդությամբ հավարվեցին և խնդրադիր գրեցին, որով հաշտնում էին, թե Մազրավ բեյին ենթարկվող վրացիները, մուսուլմանների նկատմամբ բռնություններ, անիրավություններ և բազարում բռնաբարություններ ու անկարգություններ են կատարել։ Վիլայեթի կողմից թույլտվություն ստանալով, սեյիդներից, սպեմաններից և ազապաններից մի խումբ պանզատավորներ գնացին Մազրավում խուսիս փաշայի մոտ և իրենց խնդիրը ներկայացնելով, գանգատվեցին կատարված բռնությունների համար և փաշայից օգնություն խնդրեցին։ Խնդրագրում հիշված բռնություններին վերաբերող փաստերից և գանդատա-

վորենների բանավոր բացատրություններից. վրացիների կատարած շարագործությունները և բռնությունները Մերդարի համար պարզ դարձան: Իսկ երբ այդ բոլոր բռնություններն ու անկարգություններն ապացուցվեցին, Մաղբավը վախից փախավ: Նրա դեմ ուղարկեցին Անադուրի բեյլերին: Ձոր փաշային: Նույն ամսի 8-ին Մաղբավ բեյի դեմ ուղարկվեց Նիկիտե սանջակի լեյլը: Սևֆեր ամսի սկզբին նրանք հասան Հայեոյ և իջևանեցին Գյոթ-Մեյդանում: Հինգերորդ օրը Շամի վալի Ժյուշոթ-Ահմեդ փաշան եկավ և զորահանգես կազմակերպեց:

(«Թարիխի—Նաչիմա», հատ. III, էջ 4—8)։

Ռաֆրգիների նվաճումը վրաստանում

1042 թ. (1632) Աջեմը վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, հեռացավ: Կըզըլբաշ գինդորներն ամբողջ վրաստանը նվաճեցին և ժողովրդին հողատուկեցրին: Հետո Թավրիզում հանգստանալով, պատրաստվեցին Վանի վրա շարժվելու: Երբ այս մասին մայրաքաղաքում տեղեկություն ստացվեց, կալուերական հրամաններ ուղարկվեցին սահմանների լեյլերին: Մյուրթեղա փաշան շարժվելով գեոլի Մարդինի մոտ գտնվող Սուլթան-Յալլան, հավաքեց էյալեթի գինդորներին և այլ գինդորական մասերի հետ պատրաստվեց գնալ դեպի Վան:

(«Թարիխի—Նաչիմա», հատ. III, էջ 146)։

1034 թվականի (1633) դեպքերից.

Ռաֆրգիների նահապետը Վալի բերդի վրա և նրանց պաշտուրյունը դագինների կողմից

Երբ Կըզըլբաշ գինդորները Թավրիզում համարվեցին, խաների խան՝ Թուխտե-խանը մեծաթիվ գինդորներով շարժվեց Վանի վրա: Մուհարրեմ ամսի վերջին, Մյուրթեղա փաշան Դիարբեքի բանակով Մարդինից դուրս եկավ և զնաց ուղղակի գեոլի ուղի կողմը (Վան): Էրզրումի լեյլերին՝ Թեմուր-Կազըթ-Խալիլ փաշային Սերդարություն հրաման ուղարկվեց, որը պարսիկների, Մարաշի և Սվադի էյալեթների գինդորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով: Ռեբի-ուլ-էվվելում Կըզըլբաշ գինդորներն եկան, Վանը սղաղարկեցին ու նամահանգիստը դրավեցին: Ռերի-ուլ-ախրրի

սկզբին խալիլ փաշան և Մյուրթեկա փաշան տեսակցեցին և երկու
բանակների միացումով բնդամենք 30 հազար զինվորներից բաղ-
կացած բանակ կազմվեց։ Հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան
Վան։

Կրկըլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստա-
նալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և Կոսկուն-Կոանի
կողմում մի լեռան հենվելով՝ կազմել էին իրենց զորագնդերը և
ուսլասում էին։ Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկո
ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան, իսկ երբ գիշերը վրա հասավ, առանց
կռիվի դադարեցնելու, ջահերի լուսավորության տակ [օսմանցի-
ները] երկու ուժեղ հարձակում գործելով՝ ստիպեցին ռաֆրդի ամ-
րոխին երեսը ևս դարձնել [նահանգի]։ Հաղթական զինվորներն
իրենց վրանները վերադարձան։ Հաջորդ օրը կրկըլբաշները հեռա-
ցան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս։ Խալիլ փաշայի և
Մյուրթեկա փաշայի միջև որոշ սահմանվուն առաջացավ Սերդարու-
թյան սլաշտոնի համար։ Մյուրթեկա փաշայի սրտում այդ հան-
դույցը մնաց ու միայն ավելի ուշ, երբ փաղիշահի հետ միասին
ընում էին իրենց ձիերը, այն բաց արեց։ Նրանք մի քանի օր Վա-
նում հանգստացան և իրենց կարիքները հոգացին, հետո, սերդար-
ները զինվորներին արձակուրդ տվին։ Երբ Մյուրթեկա փաշան
Դիարբեքի եկավ, Կրկըլբաշ Հասան-աղան ևս գնդով նրա դեմ դուրս
եկավ և Կրկըլբաշի առաջ ընդհարում տեղի ունեցավ, ուր վերջինս
սպանվեց և փաշան քաղաք մտավ։ Փաշան քաղաքի զոները փակել
տվեց և հայտնի սիրահիներին Գյուրջի-Յուսուֆի, էլհաջ-Մեսլիի,
Շահ Բենդեր-Ողլու, Մուհամմեդ-Չելեբիի սպանության համար
ստացված ֆերմանի համաձայն, մոնեստիկներին հալտարաբել
տվեց և քաղաքի կողիին ու ավագանիին հավաքելով՝ հրամանները
կարդացրեց։ Երկկոյան Դյուբեքի Յուսուֆը, էլհաջ Մեսլին և Շահ Բեն-
դեր-Օղլուն ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին։

(«Թարիխի—նալիմա», հատ. 111, էջ 165—166)։

Վրաստանի վիճակը

Մրանից առաջ իրզրումի բեյերեկլիին, Կարսի բերդին և առ
բերդերին մթերք ու վառոդ էր ուղարկվել, և հրաման էր տրվել
Իշ-էլ բերդից 500 մարդ իրեն կույ ուղարկելու մասին։ Զիլ-
հիջեհի 5-րդ օրը Խալիլ փաշայից նամակ ստացվեց, որից պարզ-

ժողով էր, որ Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ կըզլլրաշենքի կողմն
են անցել: Դադիանը իր աղջիկը կնության էր տվել Շահի կողմից
Ջերեմի և Քարթլի վրա խան նշանակված Խուսրևի-Միրզային: Երբ
ցանկացել են հիշյալ աղջկան անցկացնել Աշք-Բաշի երկրից,
Աշք-Բաշը և Թեյմուրազը չեն կամեցել ճանապարհ տալ: Այդ պատ-
ճառով, մեկ կողմից՝ զերոհիշյալ Խուսրևի խան-Բեյն իր 30 հազա-
րից ավելի կըզլլրաշ ղինվորներով, իսկ մյուս կողմից՝ Դադիանն
և Գուրիլը մեծ բանակով հարձակվել են Աշք-Բաշի վրա: Արանց
ձիւն մեծ մարտեր տեղի ունեցան: Առտուծո հրամանով Դադիանը
հաղթանակ ձեռք բերեց, Աշք-Բաշը պարտվեց: Թեյմուրազը և
Աշք-Բաշի որդին տպաստանեցին մի անմատչելի վայրում, իսկ
Աշք-Բաշի երկիրը ձեռքից դուրս եկավ: Կըզլլրաշը, Դադիանը և
Գուրիլը միանալով՝ 30 հազարի շափ ռաֆրդիներին ցրեցին վրաս-
տանի մեջ: Երբ պարզվեց, որ Դադիանն ու Գուրիլը ուզում են տվե-
րումներ կատարել Սև ծովի եղերքում դառնող Կոնիյեի և Տրապի-
զոնի սահմաններում, ցամաքից՝ բանակ, իսկ ծովից՝ կայսերա-
կան նավատորմ ուղարկվեց: Երբ Չըլդրի բնվերբէյի Սեֆեր փաշան
հայտնեց, որ այդ կողմերում կարող պահպանելու համար անհրա-
ժեշտ է Դադիանի և Գուրիլի վրայնեթները կողոպուտի ենթարկել,
սահմանի էմիրներին հրամաններ ուղարկվեցին և երդրումի սահ-
մանի պաշտպանության համար նշանակվեցին Անադոլուի բնվեր-
բէյին և քնդհանրապես Կարամանի, Մարտիանի և Կաստեմունիի
սանջակները:

(«Թարիխի-Նալիմա», հատ. III, էջ 216—217):

1045 թվականի (1635) ղեկըրերից.

Սուլթան Մուսադ խանը գնում է կայսերական
առչավանքի ղեկի նրևան

Սուլթան Մուսադ IV Սկյուդարից մեկնում է Երևան՝ «Արևելքի արշավան-
քին»: Պատմագիրը մանրամասն նկարագրում է փառիշահի և նրա բանակի շար-
ժումն այդ հսկա սարածության վրա: 1045 թ. Փաղիշահը հասնում է էրզրում,
որտեղի է ունենում վերին աստիճանի հանգիստվոր ընդունելություն:

Իսլամական Փաղիշանի ղեկի նրևան զնալը

Մուհարրեմ ամսի 24-ին որոշ ծանրություններ թողին էրզրու-
մում... և նախորոք 25 բալլեմեդ թնդանոթ և թուղեր ուղարկեցին:

* Սուլթան Մուսադ IV—1032—1040 թթ. (1011—1030):

Հաջորդ օրը Հաջորդութեամբ Էրդրամից դուրս գալով՝ ուղղվեցին զեպի Երևան։ Սեֆերի օկուրի իջևանեցին Կարսի մօտ, նրանց դիմափորեցին... Փաղիշահը Եկավ դիտեց Կարսի բերդը և վերադարձավ իր օթադր։ Երկու օր անտեղ մնացին։ Հրաման տրվեց բեյ-Երկիններին, որ Հաղար գամբյուզի ծղոտներ պատրաստեն 20-ական ցցով։ Հաջորդ մենդիլում Կարսի ջուրն անցնելով, իջևանեցին... Սեֆեր ամսի 5-րդ հասան Մեսիհիչե տեղքին։ Հաջորդ օրը ոտացվեցին Դուրիլի երկրի տարբեր ու նվերները... Սեֆեր ամսի 10-ին իջևանեցին Երևանի մօտ, ցանքները անասուններին կերուկրելու իրավունք տրվեց։ Մյուս օրը հասան Գյոր-Կումրեթի երկայտերական բանակը իր շրախմբով մոտեցել էր բերդին, վերջինիս պարսպներից արձակված թողանոթների սրկերն առանց որևէ վնաս պատճառելու անցնում էին նրա պահեստային ձիերի զխալերից։ Պատմում են, որ ուժեղ քամին և խիստ փոշին այդ երկրում սովորական երևույթ է։ Այդ օրն էլ շատ ուժեղ փոշի և մշուշ բարձրացավ, աչնպես որ աչք-աչքի չէր երևում։ Այդ ժամանակ հաղթական հեծյալների իրավոր հասել էր բերդի պարսպին։ Փաղիշահական առաջապահում ուղեցույցի պաշտոն ունեցողը փաղիշահին դիմելով ասաց՝ «Իմ վեհափառ փաղիշահ, երևանի բերդն այս հովտումն է, շատ մոտ էր Եկել, բայց մշուշի պատճառով չի տեսնվում, շնորհ արե՛ք, սպասեցե՛ք, մինչև որ հետևից բանակը զա հասնի»։ Սուլթան Մուրադն ուղեցույցին հանդիմանելով ասաց՝ «Ո՛վ հիմար, ինչու՞ ես վախենում, առանց էջելի* մարդ կլի՛նի»։ Արդարև, փոշին որոշ շափով պակասեց և տեսան, որ Եկել հասել էն երևանի բերդի տակը։ Այդ ժամանակ բերդից արձակված թողանոթի արկերն անցան պահեստի ձիերի և սպարներին** վրայում։ Ստանց որևէ մեկին վնաս պատճառելու։ Փաղիշահը ձիու սանձը բաշեց և Եկավ միացավ դինվորներին։ Զանգիի ջուրը [գետը] ոտքով անցան և երբ պարսպից մի բիշ հետու կանգնել էին, փաղիշահը հրամայեց ավելի մաս գնալ։ Հաջորդ օրը Հյունբար-Թեփեթի անտառում հալտնի բլուրի վրա սարքեցին փաղիշահական օթադր։ Կեղերներն ու այլ պետական բարձր աստիճանավորներն իջևանեցին իրենց հարմար տեղերում։ Ռազմամթերքի պահեստից զինվորներին բաժնուր բրիչ, փառոզ և պատրույգ (ֆիթիլ) բաժանվեց և ֆերման տրվեց, որ ենիշերներն այդ գեշեր մտնեն խրամատները։

* Էջել (աջայ)՝ մահման տեխնիկական ժամը, որտեղ

** Սուլթան կայսերական հատուկ զորախումբ

Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը լուսնկա էր և սլարսպի առջև վառվող շա-
հերը լուսավորում էին: Վամբ 3-ին զինվորները ծովի նման շարժվե-
լով գետի պարիսպները, մտան խրամատներու Այի սլահին, Նույր
ենիշերինները գրադված էին սլատվար կառուցելով, նրանցից մի
քանի հարյուր հոգի վիրավորվեցին: Վեհափառ փառիշա՛նը հրա-
մայեց, որ ամեն մեկին 30 զուրուշի արժեքով թանկագին
մերհեմ* շնորհվի: Մի շարք վիրավորների վերքերը իր ներկայու-
թյամբ, վիրաբույժներին բանալ և մարբել ավեց: Մինչև առավոտ
[զինվորները] խրամատներում կատարեցին իրենց արված ցուց-
մունքները և ամեն մի խումբը իր տեղում մնաց:

Երևանի բերդը պաշարումը և զրավումը

Փյոդչի-Թեփեխի անունով հայտնի վայրում՝ Կափուղան-Հյու-
սեին փաշայի և ալեպի բելլերբեյի Ահմեդ փաշայի թեփյ թեղա-
նոթներն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր-Փյունե-Օղուի
պալատը ու մի շարք ափսոսու շինություններ: Երևանի բերդն
ունեց մոտավորապես էսկի-Սարայի** մեծությունը: Երբևմն թըն-
դանոթի արկերը բերդի մյուս կողմն էին անցնում: Դռան առաջ
Թումելիի էյալեթը [զինվորները] և Մեծ վեզիրը վեց հաա թեղանոթ
զրին: Բերդից դեպի վրանների վայրն արձակված թեղանոթների
արկից իր վրանում նահատակվեց Մեծ վեզիրի զոնադանների
բեթխուղա Ալի-աղան: Ամսի 13-ին հին երևանի կողմից ենի-
շերի զինվորները և Անագուլուի էյալեթի զինվորները խրամատ-
ները մտան և այդ կողմից էլ վեց թեղանոթ զրին: Ամսի 14-ին
բերդի հյուսիսային կողմում գտնվող չրեզերբի պաշտպանու-
թյունը անհրաժեշտ համարելով՝ երգրումի բելլերբեյի Ահմեդ փա-
շան և Չըլդրի բելլերբեյի Սեֆեր փաշան ուղարկվեցին վերահիշ-
յալ վայրը, ուր բերին ես երեք թեղանոթ... 16-րդ օրը Կափու-
ղան փաշայի թեղում գտնվող Շեմսի-փաշան և իր երեք աղաները
միասին պարտեղ էին մտել և այնտեղ բնել, մնացել: Կրգըլլաշ-
ները դուրս գալով բերդից՝ երեքին էլ պիտատում են ու գլուխները
տանում բերդ: 19-րդ օրը Սերդարը՝ ջուրն անցնելով հասավ Փյոդչի-
Թեփեխի մյուս կողմը գտնվող անցքը և զրավելով տեղի կամուրջը՝

* Մերհեմ - վերքեր բժշկելու հատուկ զեղ, սպեղանի:

** էսկի Սարայ, Մոսմբուլում սուլթանների հայտնի պալատներին է, բառացի նշանակում է հին պալատ:

ձևանարկեց մի պատի կառուցման՝ նպատակ ունենալով փակել
 բերդից դեպի գետը ձգված անցքը... Կենսաշուք փաղիշահը Դիվան
 կաղմեց և բանակի ղեկավարներին իրենց աստիճանի համապա-
 տասխան սիրաշահելով մարտի մղող խոսքեր ասաց: [Փաղիշահն]
 ամենից առաջ դիմելով Քյուչուք-Ահմեդ փաշային՝ ասաց. «Ո՛վ
 Քյուչուք-Ահմեդ, քաջության օրն այսօր է, քե՛ղ տեսնեմ, նվիրական
 կրոնին ծառայելու և փաղիշահի համար ինչպիսի արիության
 ցույց պիտի տաս»: Նա դետինը համբուրելով պատասխանեց՝ «Ի՞նչ
 փաղիշահ, քո ծառան՝ Ահմեդն իր բոլոր զինվորներով միասին,
 միշտ պատրաստ է քեզ համար իր անձն ու կյանքը զոհելու»: Հետո
 [Փաղիշահը] դառնալով Զանփուլատ-Ջադեին ասաց. «Ով Քուրդիս-
 տանի բեյզադե, ջանփուլատության* ժամանակը հիմա է, քո տղա-
 մարդկությունն առաջացնելով վեզիրության խնդիրը լրացնելու
 համար այսօր քո հոգին պողպատի պես պետք է լինի»: Հետո դառ-
 նալով Մյուրթեղա փաշային ասաց. «Մյուրթեղա, քեզ տեսնեմ,
 աչքդ բաց արա, հիմա է ծառայության ժամանակը»: Հետո խոսքն
 ուղղելով ենիչերիների աղային, ասաց. «Ո՛վ աղա, Ստամբուլում
 հարբած ման գալը և քաղաքացիներին ծեծելը շնորհք չէ. տղա-
 մարդկությունն այս գործում երևան կդա, երբ պիտի տեսնեմ ի՞նչ
 իմ բոլոր ենիչերի կուլերով խրամատներում ի՛նչպես պիտի կռվեր և
 նրանք գրավելու գործում ի՛նչպիսի ծառայություն պիտի մատու-
 ցեր, հիմա պետք է ցույց տաք, քեզ տեսնեմ»:

Փաղիշահն այս խոսքերն ասաց բոլորի ներկայությամբ, բա-
 ցարձակ կերպով և ոգեշնչեց ամենքին: Նրանք խրամատներ մտան
 և բերդի գրավման համար, իրենց բոլոր ջանքերը լիովին գործի
 դրին: Նրեք խրամատ փոխելով հասան մինչև խանդակի եզերքը և
 ամեն կողմից սկսեցին թնդանոթի և հրացանի գնդակներն անձրևի
 նման տեղացնել: Մի շարաթվա ընթացքում, գիշեր-ցերեկ արձակ-
 ված թնդանոթների հարվածներից քանդվեցին մի քանի աշտարակ-
 ներ և պարսպի մեծ մասը: Մասնավորապես ենիչերիների Աղայի և
 Ռումելիի թևում եղած պարիսպը գետնին հավասարեցրին: Մի օր
 կըզըլբաշները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, դուրս
 եկան Ռումելիի բանակի կողմից: Իսլամ դադիները կաղմ ու պատ-
 րաստ լինելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց և ետ մղեցին:
 Ջերեջիներից մեկը մի անգամ մեծ համարձակությամբ բարձրացավ
 աշտարակի վրա և հափշտակեց կըզըլբաշների գրոշակներից մեկը:

* Զանփուլատ՝ բառացի նշանակում է պողպատյա մարմին:

որի համար նրան սեփահիություն շնորհվեց... պատմում են, որ երե-
վանի սլաշարման կոփում, ինքը վեհաշուք փաղիշահն անձամբ ոտքի
վրա կաղմ ու պատրաստ կանգնած, քառկների բերանները բաց
արած. ոսկի և արծաթ էլ թափում հրաբարակի վրա, գլուխ լե-
րողներին՝ 40-ական դուբուշ, այն դիմելորներին, որոնց ձիերը սպան-
վում էին՝ 50-ական ֆլորի, վիրավորվածներին՝ 20-ական դուբուշ,
վիրավորներ բերողներին՝ 10-ական դուբուշ, թշնամու արձակած
թնդանոթի գնդակներ բերողներին՝ 1-ական ֆլորի բախշիշ տալով,
ասում էր. «Ո՛վ իմ քաջարի զալկու, արիության ժամանակն է, իմ
զավակներս, այս կերպով նրանց քաջալերում էր և իր նվերներն ու
շնորհներն ասորիլյան անձրեկ նման առատահոս տեղացնում: Միևչի
անդամ զանազան տեսակի խմիչքներ բաժանակեր մեջ լցված
սլաքապատ դրված էին: Դուրս բերողներին և զաղիներին խմացնում
էին զրախտի ջրի նմանոլ խմիչք և նրանց պատվիր հագեցնում:
Կախերական վիրավորվածները շարք-շարք պատրաստ էին ծառայու-
թյան: Վիրավորներին, որոնք հառուկ վրաններում պետք է քուժ-
վեին, հանձնում էին նրանց: Բոլոր կարիքներն ապահովում էին՝
կախերական միջոցներով:

Կրդրլուաշներն ամեն ջանք դործ էին դնում՝ փակելու թնդանոթ-
ները հարվածներին քանդված տեղերը: Անցքերում պարկերով և
կողովներով հող էին լցնում, բայց որովհետև դիմելորները հար-
ձակվում էին այդ տեղերի վրա, նրանք դիմադրության անդոր լինե-
լով՝ պատրաստվում էին բերդը հանձնել: Թնդանոթի հարվածներին
մեծ բերդը քանդվել էր, պարսպի մի քառորդը քանդել էր Մուստա-
ֆա փաշան, մյուս քառորդը քանդել էր Լևիշերիներ Ազան: Երբ
պարսպի վրա բացվեց շուտ խոշոր անցք՝ կրդրլուաշներն իրենց
կյանքը փրկելու համար ստիպված եղան ալիաման և կանչել: Ան-
ֆեր ամսի 21-րդ սրբ Թահմազ-Կուլի խանի կողմից պատգամավոր
եկավ և դիմեց Քյուլուկ-Ահմեդ փաշային: Մի շաբաթվա զինազա-
ղարից հետո, հաջորդ շաբաթվա սկզբին սկսեց է բերդը հանձնելին:
Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Մեծ վեդիրին, և երբ, հայտնե-
ցին նաև Վահափառ փաղիշահին, նա իբրև իր կախերական զալ-
բուլթի տրտահայտություն, հրամայեց այդ օրն ևնթ հարձակ-
վել ու անպայման բերդը դրավել: Մեծ վեդիրի խնդրանքով
պատգամավորն ազատվեց: Երբ պատգամավորը դուրս եկավ բեր-
դից՝ դիմելորներն մեջ «մերայի» (հանձնման) աղաղակներ բարձ-
րացան: Նրանք կոփի զաղարեցրին: Այն ժամանակ՝ վառարարու կը-
ղրլուաշները, առիթից օգտվելով, շատսկեցին լցնել պարսպի՝ թուր-

նոթած գույքներից առաջացած անցքերը, նույնպես նրա ավերված տեղերը: Չնայած դադիները զանազան տեղերից կանչում էին՝ «Այս ի՞նչ տեսակ «աման» խնդրել է, անցքերը մի փակեր, հետո ձեզ աման չի տրվի. բայց տեսնում էին, որ այդ ստոր արարածները չեն լսում և շարունակում են անցքերը նորոգել ու փակել: Այդ անուստանների [կրգըլլաշների] բերդից անուստանի կերպով արձակված թնդանոթներից երեք վաշտապետ և մի քանի ենիշերիներ նահա-տակվեցին: Իսլամական զինվորները, տեսնելով այս վիճակը, բռն-դացրին պաշարումն ու մարտերը: Հաջորդ օրը, Սեֆեր ամսի 22-րդ երկուշաբթի օրը Երևանի թեթևազան՝ Մուրադ աղան, որը հարստ և իր սյուննիսթյամբ հայտնի անձնավորություն էր, իբրև պաշտոնական պատգամավոր՝ եկավ Ահմեդ փաշայի մոտ, որը նրան ներկայացրեց Մեծ վեդիբին, իսկ սա՝ Նորին Վսեմություն փադիշահին: Հաղթանակի Գիվան կադմեյու Ֆերման տրվեց: Բոլոր զինվորական ղեկավարները հաժարվեցին: Վահափառ փադիշահը բարձրացավ իր վեհ գահի վրա և խոսքն ուղղելով ներկա պատգա-մավորին՝ ասաց. «Ինչո՞ւ բերդը չհանձնեցիք»: Պատգամավորն աջմեների խառնվածքին հատուկ նորոթյամբ և քաղաքավարու-թյամբ խոսելով, մեղմ արտահայտություններով փադիշահի զայ-բույթը մեղմացնելու նպատակով ասաց. «Իմ փադիշահի վեհությունն և փառքի համբավը թող հասնի Եսհի ականջը, նրա հերոսության հուշակը թող տարածվի և հասնի իրանական երկրի հողերին»: Հետո ավելացրեց՝ «Մենք, մրջյուններս, համարձակություն ունեցանք զի-մադրել ձեզ նման հսկային, փոխանակ միսրանություն մասին խո-սելու, բերդը հանձնելու՝ համառություն ցույց տվինք»: Վերոհիշ-յալի [պատգամավորի] սալմական լեզվով տրված պատասխանը և իմաստուն դատողությունը փադիշահին համելի թվաց և նա հրամայեց, որ նրան [պատգամավորին] ասկեզած խալաթ տրվի, հետո, ասաց. «Հիմա եթե անկնդժորեն ցանկանում եք, պետք է այն-օր ևս թերդը հանձնեք»: Մեծ վեդիբը պատգամավորին իր օթազը տարավ: Այդ գիշեր բերդի հանձնման լույսը տարածվեց և մարտեր տեղի չունեցան: Սակայն բոլոր զինվորները զգուշության համար կադմ ու պատրաստ մնացին: Մուրադ-Աղան իր մարզանցից մե-կին ուղարկեց բերդի ներսում գտնվող երևանի խանի մոտ և հայտ-նեց՝ «Ամանը ընդունված է»: Առավոտյան վաղ Մեծ վեդիբը ներկա-յացավ փադիշահին և խոսեց նրա հետ հաշտության պայմանների մասին...

Սեֆեր ամսի 23-րդ օրը Երևանի իշխող էմիր-Գյունե-Սղյին դուրս եկավ բերդից: Բուսմական զինվորները, հազած ու զինված շար-

քերով կանգնած էին բերդի դռնից մինչև փաղիշահի բարձրագույն
 գուռը: Այդ ժամանակ Թահմազ-Կուլի խանը, Մաղանդարանի
 հրացանաձիգների պարագլուխ Միրֆեթահի հետ միասին դուրս
 եկավ. նրանք սրերն ու սլառանքն իրենց վզին առած, բոլոր ունեց-
 վածքով և ենթականերով ներկայացան Մեծ վեզիրին: Հետո ներ-
 կայացան աշխարհակալ վեհափառ Սուլթան Մուրադին, գետինը
 համբուրելու քաղաքավարական արարողությունից հետո, նրա
 բարձրագույն դռան առաջ, ձեռքերը կրծքերին կանգնեցին: Փաղի-
 շահն իր շնորհքը ցույց տալով, ասաց. «Քո ունեցածները քեզ հմ
 շնորհում»: Նա [Թահմազ Կուլի խանը] գետինը համբուրելով, վե-
 ռին աստիճանի նրբին խոսքերով իր ծառայականությունն արտա-
 հայտելով՝ ներողամտություն և ողորմություն խնդրեց: Նրան մեկը-
 մյուսի վրա հրեք խալաթ հագցրին, վեզիրության աստիճանով ու-
 կեղոծ և դարդարված թուր ու դաշույն շնորհեցին և վերանվանեցին
 Յուսուֆ-փաշա: Խոսակցության ժամանակ փաղիշահը հարցրեց.
 «Ի՞նչ է պատճառը, որ ևս չորս ամիս՝ արշավանքի տանջանքները
 հանձն առած, պատերազմի եմ եկել, մինչդեռ ձեր շահը կնոջ նման
 փախստական, իր գահի ու թագի սլառիվը հողին է հավասարեց-
 րել. նա ի՞նչ շահ է»: Այս հարցին նա [Թահմազ-Կուլի խանը] պա-
 տասխանեց. «Իմ փաղիշահ, քո կյանքը և իշխանությունն երկա-
 լինի, ձեր պապերից սկսած, ձեր սուրբ հատու և ուժեղ է եղել. նա
 (շահը) ի՞նչ ուժ ունի, որ դուրս գա Ձեզ նման միշտ հաղթական,
 վեհ փաղիշահի դեմ»: Փաղիշահը պատասխանեց. «Իհարկե. այսօր
 իմ կույերը բերդը պիտի գրավեն» և ֆերման տվեց, որին նա սլա-
 տասխանեց՝ «Գլխի՛ս վրա, կատարյալ հպատակությամբ»: Միր-
 ֆեթահի 12 հազարի չափ հրացանաձիգները, ինչպես նաև նրա 500
 հոգուց բաղկացած մարդիկ, իրենց ինչքերով և ունեցվածքով, նրա
 չորս կանաչք, բոլորը ներման արժանացան և բերդից դուրս եկան:
 Ինիշերիների Աղան իր ընկերներով բերդը գրավեց և Էմիր-Գյոնե-
 Օղլուի մարդկանց դուրս արեց: Էմիր-Գյոնե-Օղլուի տված ցու-
 ցակի [դեֆթեր] համաձայն, դեֆթերդարները մտան Երևանի բերդը:
 Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես նաև տեսանելի և թաքցված
 բոլոր հարստությունները հաշվի առան և վերցրին: Նրանք ստա-
 ցան այն անսպառելի գանձերն ու անթիվ հարստությունները,
 որոնք Երևանի իշխողը և նրա հայրը՝ Էմիր-Գյոնե խանը կուտակե-
 լին 30 տարվա ընթացքում: Նրանք մտնելով պետական գանձա-
 րանը և պահեստները, այնքան հարստություն և պաշարներ գտան,
 որ բանակին երկու սուրի կրսովականանար: Եվ սրովհետև Երևանի

խշխողը պատվի էր արժանացել, ուստի Միք-Ֆեթահ-Ռալուն էլ այդ օրն իր 2 հազար Մաղանդարանի հրացանածիկներով ներման արժանացավ, և դուրս գալով նրանքի բերդից, մեկնեց դեպի Աջնի շահի մայրաքաղաքը՝ Բերդը։ Նվաճման ժամանակ զործադրվող կարգը՝ այսինքն անձնատուր և զույգ զինվորների զինաթափումը, այս անգամ չզործադրվեց, այնպես որ կրկնվեցին զինված վիճակում Մի քանի խեղադիմեր այսպես էին դատում. «Կըղըլ-բաշներն սլարծանք հանդիսացող այսքան ընտրյալ կտրիճների աղահոյ գուրս գալը և դնալը, մասնավորապես նրանց զինաթափ չլինելը, հետագայում խլրտումների պատճառ կհանդիսանա, այս ստորները մի որեւէ վայրում անսարսկույս անկարգութիւնների և սպառնալուծութիւնների կձեռնարկեն։ Դոնե զրանց զինաթափ անեն»։ Եւ այց փաղիշահը շուրջ յսկ և ընդունել այդ դատողութիւնները։ Իսկ երբ լսվեց, որ այդ ստոր աբարածները ճանապարհին սլատահած բեռնատար ձիերը գրավում և մարդկանց սպանում են, նրանց հետեից ուղարկվեցին Քյուչուք-Ահմեդ փաշան՝ Շամի էյալէթի բանակով և Մուհամմեդ փաշան՝ Կարամանի էյալէթի բանակով։ Երբ սրանք հասան, հրացանածիկներն առաջատանցին դժուարանցանքի լեռներում և սկսեցին կռիւն։ Քյուչուք-Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Բէյ-Շեհերի բէյը՝ Ռիզվան բէյը նահատակվեց և 15 հոգի վիրավորվեցին, որից հետո նրանք վերադարձան և միացան կայսերական բանակին»։

Հետո պատմագիրը նկարագրում է Երեսնի գրավման և պարսիկների պարտութեան առթիւ Սաամբուլում, Սուլթանի պալատում տեղի ունեցած հանդիսավոր բնդունելութիւնը։

(«Թարիխ-ի-Կայիմա», հատ. III, էջ 255—273)։

Պարսպենեի նորոգումը և պամակագործի նշանակումը

Սեֆերի 27-րդ օրը ձեռնարկեցին բերդի քանդված տեղերի նորոգման և խրամաւորները կարգի բերելու աշխատանքներին։ Գլխավոր ճարտարապետի կողմից շահումներ կատարելուց հետո՝ վանդա-կափուր (սաթրենջի) 19280 արմուկաշափ (արշին) տեղից 8800 արշին արվեց Ռումելիյի և Հալեպի էյալէթներին, սիփահիններին և զինակիրներին (սիլահդար), 8560 արշին Անադոլուի զինվորներին և Լնիչերիններին, 1920 արշին էյալումի, Կարսի և Կարամանի զինվորներին։ Սրանք նորոգման գործը եռանդով առաջ տարան և վերջացրին, որից հետո Լնիչերիներից և այլ զինվորներից 12 հազարի շափ զին-

վորներ նշանակվեցին լեռնի պահպանության և պաշտպանության համար Արանյ իշխանների համար զանազանից 400 քիսև փող տրվեց. հանձնվեցին նաև անհրաժեշտ շտաբները ու բաշխման թնդանոթները:

Նրանք դրախտից հետո, Սուլթան Մուրադը գնում է գեղի Քավրիզ. հունապարհին գետն անցնում է Կարվի Զինալի և այլ ցեղեր, հազարի շափ օրաներով գաղթեցնում է՝ Սրգիեկայի, Բերջանի և Բասենի սանդակներում գտնված ավերակ և անժառույթների վայրերը բնակեցնելու համար: Այդ մասին հատուկ հրաման է արվում և նրանց բնակիչներն անհրաժեշտ է հատկացվում: [Իսլամական բանակը] ճանաչար՝ ինչպես և պատահած բերդերը և տները բանդելով, այգիներն ու պտղատու ծառերը կտրատելով և ձեռքն անցած կողբալիքներին սպանելով շարունակում է ճանապարհը: Այդպես են վարվում նաև իսկ և այլ բաղաբներում՝ մինչև Քավրիզ հասնելու: Փաղիշահը հրամայում է բանդել և կտրծանել հաշի պաշտարը և բաղաբը: Իսլամական զինվորները Քավրիզի ռաբձաղիք շինքները, բարեշին ու զեղեցիկ պալատները բանդում են, բլուրների և տների պատուհանները ու վանդակների դռները, որոնք կապույտ ու ռակիգույն ներկված ու զեղադարված էին, պոկում են և իրենց վրանները տանելով՝ վաղուի փոխարեն վառում են»:

Քավրիզի շինքերի և պալատների մեծ մասը բանդում են, շուկաներն այրում, բայց բաղաբի անսահման՝ ծովի նմանից այգիներն ու պալատներին աչեքան բնդարծակ էին, որ այգեքան մեծ թվով զինվորներ նրան օրվա բնթացքում ամեն քանդ գործ զենքով հանդերձ, կտրուկացան այրել պալատների միայն մի տանի-կարդ մասը...» Սուլթան Մուրադն այդ ավերածները կատարել տալուց հետո, Երանի հետ հաշտություն է կնքում և վերադառնում Ստամբուլ:

Քուրբ պատմագիրները պատմ են՝ Սուլթան Մուրադ IV դաժան և արյունարբու զործերին պետք է ավերացնել նաև նրա բանդելու, այրելու և սլնչացնելու արտակարգ ձգտումը:

(«Քարիխի-նայիմա», հատ. III, էջ 253—254):

Աջնաի շամր գրավում է նրանի բերքը

Այս վերադարձի տակ նայիման պատմում է, որ Պարսից շահը՝ հազարելով Քավրիզի և շրջակայքի զորքերը և Իսֆահանից չորս թնդանոթ բերել տալով, պատրաստվում է հարձակվել Նրեանի վրա: Նրեանի պաշտպանություն և օգնություն համար լայն միջոցներ են ձեռք առնվում, բայց որովհետև ձմեռվա սառտիկ սառնամանիքները սկսվել էին, այդ միջոցառումներն անցնում են ազարդյուն: Շահը պաշարում է Նրեանը: Ահադալուի տարրեր վայրկյանում կատարվում է դրահավաք. բայց գրեթե ոչ մի արդյունք չի ստացվում: Նրեանի բերդում պարք վերանում է: Պաշարվածներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրած, բերքը հանձնում են «վիրայում» Այդ ապրի, ասում է պատմագիրը, ձմեռը և սառնամանիքը ծայրաստիճան ուժեղ են եղել, բոլոր ճանապարհները փակվել են, այդ պատճառով էլ սովը ուժեղ է եղել, ամի սոժար դարին 5 զուրուշով և 20 լիրհեմ հացը մի սկիւնով 12 էր ծախվում»:

(«Քարիխի-նայիմա», հատ. III, էջ 281—283):

1046 քվականի (1636) ղեկավարից

Հետո պատճառիցը տալիս է մանրամասնություններ Երեւանի վրա ուղարկված ուժերի մասին: Նույն թվին լինում էր Կարա-մանի, Սիվասի, Քնազուրուի և մի քանի սանջակների փառանքը և լեյներն իրենց զինվորներով ուղարկվում են Կարսի պաշտպանու-թյան համար: Սրանք ձեռնարկում են Կարսի բերդի քանդված տեղերի նորոգմանը: Անադոլուի բեյլերբեյի՝ Դյուրջի-Սուհամ-մեղ փառային հանձնարարվում է Ախասխայի պարսիկների նորոգ-ման գործը:

Թուստեմ խանը գնում է Ջուր և Գերբույք քաղաքների վրա, իսկ Աքեմի շահը Երեւանի բերդի կառուցման համար 4 հազար «սե-րախոր» և 10 հազար թուման փող է ուղարկում: Գեներալ Մուհամ-մեղ խանը և Շիրվանի Յուսուֆ խանը ուղարկում են 3 հազար կըզլըրաշ զինվորներ, Երեւանի բերդը նորից նորոգվում է: շրջա-պատում քուր է բաց թողնվում և բերդն ամրացվում է: Շահը բերդի իշխանութունը հանձնելով Քեյր-Ալիխանին՝ ինքը գնում է Բաֆա-հան:

(«Քարիխի»-Նաչիմա, հատ. III, էջ 287—288):

1047 քվականի (1637) ղեկավարից

Շահի կողմից Մարտուղ խան անունով պատգամաւորը գա-լիս և հայտնում, թե շահը զոջացել է իր կատարած ոճիրների համար և ցանկանում է հաշտութուն կնքել: Սուլթանը մերժում է այդ առաջարկը և պատգամաւորին բանտարկում: Պատգամաւորը զազանի էրկու մարդ է ուղարկում, որոնք ճանապարհին բռնվում են: Փաղիշահը խիստ դաշտանում է. թեև այդ քաջի համար պետք էր պատգամաւորին սպանել, բայց փաղիշահը նրան խնայում է. միայն այդ մարդկանց է կախողան բարձրացնում՝ պատգամաւորի դուռն առաջ, կտրում է նրանց թիթն ու ականջները, զազանի նամա-կը նրանց թիթ մեջ կոխում և երեք օր այդ վիճակում թողնում կախ-ված: Այդ րոյտը կատարում են պատգամաւորին վիշտ պատճա-ռելու համար:

(«Քարիխի»-Նաչիմա, հատ. III, էջ 322—323):

Կրօնականների պատկերասրահներ Բենեմի վաշալի դեմ
սղակած կովում

Էրզրումի վալի՝ Վեդիր Քենան փաշան և Ախաթալի իշխան՝
Սեֆեր փաշան, իշխանու երկիրը կողոպտելու պաշտոն ունեցող
թաթարական զինվորներով զննում են Երեսնի վրա: Երեսնի իշխո-
ղը՝ Քեյր-Ալի խանը իր բազմաթիվ զինվորներով դուրս է գալիս
նրանց խամանցիներով՝ դեմ: Մեծ մարտերից հետո, կրօնականները
պարտվում են և Քեյր-Ալի խանը վերադարձած փախչում է դեպի
բերդը: Իսլամական բանակը հետապնդում է նրանց, հարյուրավոր
կրօնականների զոհերները թողնում, սուլթաններից մի քանիսին և
բազմաթիվ կրօնականների գերի է վերցնում ու հափշտակում կովի
դաշտում թողնված սրնդափողերը: Այս հաղթության առթիվ 400
մարդկային զույգ և 30 զեյր, ուրախություն նամակով միասին ու-
ղարկում են կաշաերական բանակը: Միամասնակ և Բաղդադում է
հասնում նախադեպ Զուր քաղաքը կողոպտելու համար ուղարկված
բանակից վերցված մի քանի զինվորների և մեծ պաշարեզենի ուղարկ-
ման ուղարկարի լուրը:

Այդ ուղարկարի լուրերը համարվում են լավ նշան...

Այս գեպերը տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ Սուլթանական բանակը
գրաված էր Բաղդադի պաշարումով, որը գտնվում էր Կրօնականների ձեռքում:
Բաղդադի պաշարումը և նրա հետ կապված մարտերը լինում են շատ կատաղի և եր-
կարատու: Պատմագիր Նուրի-Ման ալիս է այդ գեպերի խիստ մանրամասն նկա-
րագրությունը: Ի վերջո Բաղդադը գրավվում է Սուլթանի կողմից, ուր տեղի է
ունենում ընդհանուր և սարսափելի ջարդ, ավեր, թալան ու կողոպուտ: Շահ-
պաշադամադուր է ուղարկում և հաշտություն խնդրում: Երկար բանակցություննե-
րից հետո, 1049 թ. (1639) Մուհամմեդ ամիր 14-ին կնքվում է հաշտությունը
հետևյալ պայմաններով՝

ա) Բաղդադի կալենթի մեծ մասը անցնում է Սուլթանին:

բ) Ախաթալի, Կարոֆ, Վանի, Զոր քաղաքի, Բաղդադի, Բասրայի սահման-
ներում գտնվող բերդերը, գավառները (Նահիյե) և հողերը, լեռներն ու բլուրները,
Շահի կողմից ու մի միջամատության և հարձակման լպետը է ներթափանցել:

գ) Սենդիլիներից միևնույն ժամանակ գտնվող բերդերը, Բիրե, Զերդուբեյ
(Հուսեյն-Մամա էլ է կոչվում) և Ջենջեր-Կալայից զեպի արևելք գտնվող բեր-
դերը, գյուղերը, անտառներն ու նրանց հարակից մասերը Շահի կողմից գրավե-
լով, նրանց սահմանների մեջ գտնվող վալիերի նկատմամբ Սուլթանի կողմից
միջամատություն չպետք է լինի:

* Հաշտության պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Թարիխի Իզդիթ» ծա-
նոթագրություններում (ծան. 3):

դ) Ձենգիր-Կալայի (գանձում է լեռան վրա) և Երևանի սահմաններում գտնվող Կոթուր, Սակուր (Մակու) և Կարսի կողմում գտնվող Մուղազրերոյ [Մանսուկերա] անունով բերդերը երկու կողմից պետք է քանդվեն:

(ՎՊարիթի—Նախմատ, հաս. III, էջ 430—431):

ԽԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հյուսիսի Ձեյլիլի—X դարի (հիջրի) նշանավոր թուրք բանաստեղծ:

2. Ձեյլալի, Ձեյլալիանուն ասլաուրություններ: Այս անունով հայանի զնայքերի ժանրամասնությունները սովել են րասրեղիք նախմայից կատարված թարգմանություններում, ինչպես նախնական, այնպես էլ այլ թուրք պատմագիրները սովորաբար Ձեյլալիների շարժումը համարում են զավազակային: Հատկանշական է հիշել, որ Քեյլալի րառը թուրքներն լեզվում համանիշ է գարձել ավաղակ, ասլասամը և բմրասո բառերի:

Այդ շարժումը Ձեյլալիական է, եւլվել րոզսքի Շեյխ-Ձեյլալի անունով, որը 925 թ. (1519) Անադոլուում առաջին անգամ ղեկավարել է ասլասամբական շարժումը: Թուրք պատմագիրների ասելով Շեյխ-Ձեյլալի Թորատի շրջակայքում ազոթասեր և քաղաքաբնակ գերվել է սղել, որ ժողովրդին քարոզել է, թե մոտ մամանակում մի Մեհդի* (Մեհիա) երևան պիտի գա: Շեյխը իր աշակերտների և հետևորդների թիվը հնազանդեւ ավելացնելով, ի վերջո իրեն Մեհդի է հայտարարում և շուրջը հավաքելով մոտ 20 հազար մարդ, սկսում է շրջակա վայրերու գրավել և Շահ-Ալեյի անունով ինքնակամ իշխանություն վարել: Շրջակա բնակչությունը և այլ պետական պաշտոնյաներ ահամա ենթարկվում են Շեյխին:

Ստամբուլի կառավարությունը մեծ ուժեր է ուղարկում Շեյխ-Ձեյլալի դեմ, որն իրան փախչելու համար գնում է Մվազ և Եւրոփ-Կարահիսարի մոտ տեղի ունեցած կռվում սպանվում է: Նրա գլուխը կտրում և Ստամբուլ են ուղարկում:

Այս զենպրի կապակցությամբ, րաս թուրք պատմագիրների, հետագա տարիներին Անադոլուում տեղի ունեցած ասլասամբական շարժումները Ձեյլալիական և մասնակիցները՝ Ձեյլալի անունն են ստացել:

Թուրք պատմագիրներից ոմանք Շեյխ-Ձեյլալի ասլասամբությունը կապում են իրանական Շիա դավանանքի հետ:

Սակայն XVI և XVII դարերի թուրք պատմագիրներից շատերը (Փեշեխ, Նախիման, Բյաթիք-Ձեյլեքին և Ուրեշեք) Ձեյլալիների ասլասամբական շարժման հիմնական պատճառը համարում են այն, որ Մազրազում Սինան Փաշան Ավսուրիս-

شخصی الدین سامی: قاموس ترکی، ترجمه ادت ۱۳۱۷، ص. ۴۷۸.

* Իսլամական 12 իմանները կոչվում էին մեհդիներ, որոնց գալուստյանն էին սպասում մուսուլմանները, ինչպես հրեաները սպասում էին Մեսիայի գալուստյանը:

լում, Խաչ-Օվայի պատերազմում պարտություն ևն խառնված թուրքական քանակի զինվորներից 30 հազար մարդու իբրև զասալիք («Վիրարի») մահվան է պատապարտել, բոլոր վիլայեթներին խիստ հրաման է ուղարկել բռնադատել, անխնայանել, որտեղ որ նրանց ձեռք անցնեն։ Սինան փաշայի այդ պաժան հրամանի հետևանքով, մահվան պատապարտված բազմաթիվ զինվորներ ջրվում են Անադոլում և բարձրացնում Ջելալիական ապստամբությունը։

Ջելալիական ապստամբական շարժման մասին թուրք պատմագիրների տված բացատրությունները հույս է կիսական և պատմական արժեքից թուրք պատմագիրները չեն տալիս և չեն հիշում Ջելալիների տարիներ տեղի ապստամբության սոցիալ-տնտեսական, բաղադրական պատճառները։

Ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ փորձեր են եղել այդ ապստամբական շարժումը ուսումնասիրելու և նրա շարժիչ ուժերը լուսաբանելու ուղղությամբ։ Բայց դժբախտաբար մինչև օրս չկա որևէ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն։ Ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմաիլ Համի Դանիշմենդը, իբրև այդ շարժման պատճառ հիշում է՝ ա) Անադոլում Շիա դավանանքի պրոպագանդան, բ) վարչական և բաղադրական որոշ պայմանների պատճառով Անադոլոսի՝ Ստամբուլի գեմ դուրս գալու Դանիշմենդը այդ մասին ասում է՝ «Կրոնական ձեռքով առաջացած Անադոլոսի ապստամբությունները, ամենից առաջ, իրապես ազգային դժբախտությունների շատ բնական մի շարք արձագանքներ են եղել»։ գ) ապստամբության իբրև կարևոր պատճառներից կարելի է ցույց տալ նաև «Դեվշիրմե» և «Դեռնմե» դեկավարների և պաշտոնյաների Անադոլոսի շատ վայրերում կատարած տնտեսական և ֆինանսական բռնությունները «...Օսմանյան աղբյուրներում իրարից տարբեր և տեղական բնույթի մի շարք շարժումների ձևով ցույց տրված բոլոր ապստամբությունների միեկնույն ժամանակում հրեան գալը և ինչպես պարզվում է գեպեների ընթացքից, ապստամբների իրար օգնելը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումները կանոնավոր կերպով և որոշ ծրագրով են առաջացել և թերևս մեկ ձևով կառավարվել»^{*}։

Պատմաբան Դանիշմենդի Ջելալիական շարժման մասին հիշած պատճառները անշուշտ, ուշադրության արժանի են, սակայն անբավարար են նման մասնաշաղկապի շարժումը լուսաբանելու համար։

* Օսմանյան պետության բազմաթիվ սադրապամներ և վեզիրների ծագումով պատկանում էին այն տարրերին, որոնք «Դեվշիրմե» (մանկա-ժողով) կարգով հավաքված էին հրկրի քրիստոնյա ժողովուրդների երեխաներից։ Այդպիսիներ կոչվում էին «գեվշիրմե վեզիրներ և սադրապամներ»։ «Դեռնմե» էին կոչվում նրանք, որոնք ծագումով պատկանում էին ոչ-խլամ ժողովուրդներին, բայց հետո ընդունել էին իսլամական կրոնը։ Դանիշմենդի և ժամանակակից թուրք պատմագրության մի շարք ներկայացուցիչների կարծիքով «Դեվշիրմե» և «Դեռնմե» ծագումով սադրապամները և վեզիրները (որոնց թիվը մեծ է) Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի պարստության պատճառ են եղել։

** İsmail Hamî Danişmend, «İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi», İstanbul, 1948. cilt 2. sah. 120—121.

Սովետական պատմագրությունը, մասնավորապես Արևելագիտությունը անհրաժեշտ չափով չեն դրսևորել Ջեյալիական շարժումը լուսաբանելու հարցով։ Թրքազեա Ա. Տվերիտինովայի «Կարա Յազմջի-Դելի Հասանի ապստամբությունը Թուրքիայում»՝ աշխատությունը, անտարակցա, չափաքանակա գիտական ուսումնասիրություն է, սակայն չի րնդրելով Ջեյալիական ապստամբական շարժումը լրիվ կերպով։ Ա. Տվերիտինովան իր եզրակացության մեջ ասում է՝ «Կարա Յազմջի-Դելի Հասանի ապստամբությունը րոտ էության գյուղացիական ապստամբություն է, թե՛ այդ շարժման մասանկից հիմնական մասանների սոցիալական կազմով և թե՛ իր առաջ դրված խնդիրների բնույթով։ Այդ շարժումը գլխավորապես փոքր ֆեոդալները և ռազմական «ծառայողներին» դառնց դուրս եկածները ապստամբությունը օգտագործելիս իրենց նկողնասակարային շահերի համար... Եւրժումը ղեկավարող փոքր ֆեոդալները, հաճախուն, վախենալով մասանների ազդեցությունից, անցան Սուլթանի կողմը և օգնեցին նրան ապստամբությունը ճնշելու»¹։

Թուրքիայում Ջեյալիների ապստամբական շարժման բազմակողմանի, գիտական ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության և արևելագիտության առաջ դրված կարևոր խնդիրներից է, մանավանդ որ այդ շարժումը ունիտուն կազմով է XVI—XVII դարերի հայ ժողովրդի ապստամբության հետ։ Այդ շարժման մասին դրում և արտահայտում են այդ ժամանակի հայ պատմագիրները։

3. Կյրիստան—Հալեպի վիլայեթում, Մարաշի ոսանում կազմել կենտրոն է, Մարաշից ու կիսի զեպի հյուսիս-արեւելքի Այս կազան հետո ազելի մեծ է եղել, կարեւորություն է սնեցել և Մարաշ բաղադրից առաջ եղել է Այսիկադերի իշխանության կենտրոնը։

4. Թուրքիայում, Թուրքիայի Մեծ Դրսությունը (Tercan)։ Խալիպի արեւմտյան մասում րնդարձակ է կրաման է, որը հետո՝ կոչվում էր Կարսիա։ Հետո ձերածվեց անկախ պետության, գրսություն, Ֆրսան մայրաքաղաքով։

Այս Մեծ Դրսությունը իր անկախությունը պահպանեց մինչև 1860 թ., երբ միացավ Խալիպին։

5. «Ալեքն» բառի ծագման և իմաստի մասին թուրք կեցիկապետ Լ. Մալին տալիս է հետևյալ բացատրությունը։ Արսները «Ալեքն» էին անվանում ու տրար ազգություններին ու ցեղերին րնդանրապես։ Մանյն ալելի ուղ այդ բառը գործ է ածվում գլխավորապես Իրանի իշխանության տակ ապրող ժողովուրդների համար։ Ի վերջո «ալեքն» անունը մնաց Իրանի ժողովրդին։ Այսպես, «Ալեքնիստան» գործ էր ածվում Իրան, Պարսկաստան իմաստով, իսկ «ալեքն»՝ պարսիկ, իրանցի իմաստով։ Թուրք պատմագիրները րնդանրապես գործ են ածում «Ալեքնի» շահը։ «Ալեքնի երկիրը», «Ալեքնի սահմանները» և այլն։

6. Էմիր-ուլ-ուսեա. Մեմրա (միր (իշխող) բառից, էմիր-ուլ-ուսեա բառացի նշանակում է էմիրների էմիր։ Հատուկ տիտղոս էր, որն սրվում էր միրմիրաններից ալելը ջածր առիճան ունեցող անձանց։

7. Մափրգի— իսլամական շիա պալանարի սեկաներից մեկը կոչվում է ռաֆրգի, ռաֆրգիլի։ Թուրք պատմագիրները ռաֆրգի անվանում են իրանցի-

* А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана, М. 1946

** А. Тверитинова, стр. 78.

ներին, նրանց համարելով հերետիկոս: Ինչպէս «կրօն-բաշ», «մոլորյալ», «սոսկրոն» և այլ ածականները, ռաթրոյին արհամարհական, անարդական բնույթ ունի: 8. Կուրլան-բաշրամի. թայրամ նշանակում է տուն, ուրախառիթ, սոնալանք օր. իսկ դուրբան՝ զոհ, զոհարկութիւն, զոհ կտրելը: Աստուծո մոտենալու և նրա ողորմութիւնը խնդրելու նպատակով այնպիսի կենդանիների զոհ բերելը, որոնց միւս կրօնական տեսակետից թույլատրված է ուտել: Կուրլան-բաշրամին իսլամական մեծ տոներէն է:

9. «Անդլեն Կեշտի» էին կոչվում այն վիսվորական իմերեր, որոնք անսպասելի կերպով միտնվում էին թշնամու բանակի շարքերը կամ մոտեւում պաշարված բերդը: Այդ հարձակումները խիստ ահարկու էին և ընդհանրապես վերջանում էին հաղթութեամբ:

Ան-Լ. դուրուշ. թուրքական աղբյուրներից մեր վարդապետը նշումներում հաճախ հիշվում են Թուրքիայում պաշտօնի պարտում զործածված զրամական միավորները, ափեր և կշիռներ: Իրենց տեղերում մենք տողատակ ծանոթութիւններում որոշ քանակութիւններ ուղեւ ենք: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում՝ համառոտակի առաջնի լրիվ տեղեկանք, որպէսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում ունենալ, մասնավորապէս զրամական միավորների մասին:

Նախապէս պետք է իշխենք, որ Օսմանյան կայսրութեան մեջ զրամական միավորները, մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում, խիստ անկայուն են եղել և միջոտական փոփոխութեան են ենթարկվել: Բացի այդ, ինչպէս թուրքիայի ընդհանուր ֆինանսական հարցերը, նմանապէս նաև իրադրական միավորները լուրջ ուղիղական ուսումնասիրութեան առարկա չեն եղել: Թուրք պատմագիրները բացի կցկաւոր տեղեկութիւններից, այդ մասին զրեթե ոչինչ չեն տալիս:

Այլն, XVI—XVIII դարերում զրամական հիմնական միավորը եղել է ակչեն: Այլն՝ մոնղոլական լեզվից վերցրած բառ է, որ նշանակում է մանր, սպիտակ գրամ: Սուլթան Օրխան-Նազիր իշխանութեան շրջանում կտրված պոպիւր գրամը կոչվել է ակչէ-օսմանի: Այդ ժամանակ կտրված չորս ակչեն (հետո երեքը) մեկ դիրհէմ արծաթի էր հավասար: Սկզբում կտրվել են երկու ակչենոց փողեր, հետո տաս ակչենոց, Գալով ակչէի իրական արժեքին, դա շատ փոփոխական և անկայուն է եղել: Թուրք պատմագիրներից և հեղինակներից ոմանք ասում են, որ սկզբում հավասար է եղել շարիաթական դիրհէմի (սղիրհէմի շարիէ) 1/3-ն, ըստ այլ հեղինակների 1/3-ին: Ըստ Եեմսեղդին-Սամիի՝ Օսմանյան պետութեան սկզբնական շրջանում մեկ դիրհէմ արծաթի հավասար էր 3—4 ակչէի, 992 թ.՝ 10—12 ակչէի, —մինչև 1050 թ. կաշուն վիճակ է ունեցել, —1065 թ. 10 ակչէի, 1131 թ. մեծ անկման հետեւեցում՝ 20—21 ակչէ, որից հետո կասկ է առել 20 ակչէի վրա:

Դիւլեմ, այս բառը ծագել է պարսկերէն «դիւլմ» բառից, ավելի ճիշտ դիրհէմը պարսկական դրեմ բառի արաբականացված ձեւն է: Եեմսեղդին-Սամիի իր բառարանում հակադրվում մի շարք լեզվաբանների, որոնք գտնում են, թե դիրհէմ հունական ծագում ունի, պնդում է, որ հին հույների զրամական միավորները, որանց վրում նաև հին արաբ զրամի միավորը եղող դիրհէմը, պարսկական ծագում ունի: Դիրհէմը Թուրքիայում ընդունված բաշի (ծանրութեան) հիմ-

شعش الدين سامى، قاموس تركى، در سعادت ۱۳۱۷، ايكنجى
جلد: ص ۱۵۷۴.

նական միավորի, սյուրիսի օկկայի $\frac{1}{100}$ -ական մասն է՝ (մի օկկան 100 դիրհեմ է, դիրհեմը հավասար է 3.06 դրամին, Դիրհեմը իրրի արծաթ դրամի միավոր զուրկ է ածվել Արարիայում և Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում՝ մինչև ակնի երեսն զարդ։

Ակնին իրրի գրամական միավոր վերջնականապես գործածությունից հանվեց 1234 թ. (1818—1819)։

Փուլ (փարա), պարակերմն բառ է, լուսուցի նշանակում է մաս, հատ շիրի 518 թ. Եգիպտոսի մեմլուքներից Մելիք-Մուլեիդի անունով կարված գրամական միավորը՝ Մուլիդին, հետո (1945 թ.) կոչվեց փարա։

Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայում ակնի քանակն ու որակը անկայուն բնույթ էր ստացել, կարիք էր դրացվում ընդունել նոր և ավելի կայուն մի դրամական միավոր։ Հիջրեվի XI դարի սկզբին Թուրքիայում կարվեց սկզբից ակնի մեծ գրամական միավոր-փարա, որն օսմանյան ռուբրուշա միավորի ստեղծումից հետո ընդունվեց իբրև ռուբրուշի մասը։ Մեկ ռուբրուշը հավասար է 40 փարային։

Ղուրուշ, րուտ Ե. Մամիկ Քուրուշա բառը գերմաներեն ջյուշեն, կամ լատիներեն ջյուսի բառերի աղավաղված ձևն է՝ Ոսգթան Սուլեյման 2-րդի ժամանակ (1099—1102 թթ. հիշքի—1637—1691 թթ.) անդի ունեցած գրամական սխառմի ռեֆորմի կապակցությամբ, 1099 թ. կտրվեցին եվրոպական դրամների նման ավելի մեծ ծավալով արծաթ գրամներ, ռուբրուշը քնդունելով Թուրքական լիրայի $\frac{1}{100}$ -րդ մասը, մեկ ռուբրուշը 6 դիրհեմ բաշտվ։

Փիսկ—բառացի նշանակում է պարկ, դրամականակ (փարսիսկ)։ Օսմանյան պետության մեջ քիսեն գոթ է ածվել Տուրքի վեր, բայց խիստ տարբեր և անկայուն գրամական քանակով։ Նախ, քիսեն կարող էր բովանդակել ոսկե կամ արծաթի փողեր, բայց այդ, քիսեն բովանդակությունը նս մշտապես փոփոխվել է։ Թուրք պատմագիրների ասելով, սկզբնական շրջանում քիսեն բովանդակել է 30.000 ակնե կամ 10.000 ալթուն (ոսկի դրամ)։ Այդպես էր Ֆաթի-Սուլթան Մուհամմեդի և Սուլթան Բայազիտ 2-րդի շրջանում։ Ավելի ուշ քիսեն բովանդակությունը փոփոխվել է այս կերպով՝ 911 թ.—20.909 ակնե, 1071 թ.—10900 ակնե, 1100 թ. հետո 50.000 ակնե, հետո գործ է ածվել ժողովրդի-քիսեբեզ, քիսեբե-աումիս, քիսե-դիվանիբա և քրսեկի-մրսիբա անուններով տարբեր քիսեններ։ Այդպիսի մշտական փոփոխություններից հետո ի վերջո քիսեն չափասարվել է 590 ռուբրուշի։

Յալ-բառացի նշանակում է բեռ, ծանրություն։ Օսմանյան պետության մեջ յուրք գործ էր ածվում նաև իբրև գրամական որոշ գումարի չափ և հավասար է 500.000 ռուբրուշի։

Օկկա—(աղավաղված ձևը՝ կիյե)։ Թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ եղող ծանրության չափը կոչվում էր օկկա։ Մեկ օկկան հավասար էր 2 կիլոգրամ 225 դրամի։ Օկկան բաժանված էր 409 դիրհեմի։

Այս գրամական և ծանրության միավորների մասին մանրամասնություններ տես Belin M. «Essai sur l'histoire economique de la Turquie», Paris, 1865. Կա նաև Թուրքերեն թարգմանությունը (նոր լատինական տառերով) Türkiye İktisadi tarihli hakkinda tetkikler, Türkiye çeviren: İstanbul mebusu M. Ziya, İstanbul, 1931։

* Նույն տեղում, էջ 963։